Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 37 (14761) 1992 чылдың февраль 25, вторник

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

РАЙОННАРГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр болгаш ону организастаар ажылдарның хемчеглеринге хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы улус депутады В. Х. Сүге-Маадыр эрткен неделяда барыын талакы районнарга чорааш келген.

Ылаңгыя Бай-Тайга район республиканың эң кыдыг черлериниң бирээзи болуп турарындан чоннуң хереглел барааннарын, аъш-чемин болгаш өске-даа чүүлдерни олче чедиреринде чамдык үзүктелиишкиннер болуп турар. Оон ыңай бо районда пассажирлер аргыштырылгазында, коммунал ачы-дуза чедирилгезинде чамдык четпестерни чайладырының талазы-биле амыдырал хандырылга, бүдүрүлге, албан, организация черлериниң удуртукчулары-биле тодаргай чугааны кылып, сүмелешкен.

Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалыкта болгаш Ак-Довурак хоорайда президент соңгулдаларынга уткуштур белеткел ажылдары амгы хүннерде чоруп-даа турар болза, чедир кылыр, шиитпирлээр айтырыглар эвээш эвес дээрзин үнүүшкүннүң киржикчилери демдеглээн.

Бо хевирлиг үнүүшкүннерни өске-даа районнарга кылыр.

Президент соңгулдаларынга белеткел республиканың өске районнарында үргүлчүлеп турар.

(Бистиң корр.).

ЧЫСКААЛДАР

МОСКВА. Өртектер өскениниң хараазы-биле социал чидигленишкинниң демдээ болур забастовкалар чүгле январь айның төнчүзүнде Волгоград, Псков, Санкт-Петербург, Тверь, Москва, Свердловск, Амур областарының, Краснодар крайның, Чуваш, Удмурт, Саха (Якут) республикаларының 164 школаларынга, 67 эмнелге албан черлеринге болган. Оларга 8 муң хире башкылар, 13 муң ажыг эмнелге ажылдакчылары киришкен. Кол-кол негелделери — ажыл төлевирин улгаттырары, социал чиигелдерни көвүдедири, уруглар садтарынга уруглар тургусканының хөлезинин эвээжедири, аъш-чем продуктуларының өртээн чиигедири, эм болгаш эмнелге дериг-херекселдери-биле хандырылганы экижидери.

(РосИТА-СЧТА).

Президент соңгулдаларынга уткуштур

СҮТ-ХӨЛЧҮЛЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттарның соңгукчулар-биле ужуражылгалары эгелээнден бээр элээн үе эрте-даа берген болза, Президентиге кандидаттарның бирээзи, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бодунуң ажыл-ижиниң аажок чай чогу-биле ёзулуг ужуражылгалар-даа кылып четтикпээн, кандыг-бир хуралдар, пленумнар ажылдарынга киришкилээш, соңгукчулар-биле бир янзы ужуражыр аргалыг болган.

Республиканың районнарынга соңгукчулар-биле ужуражылгаларын Ш. Д. Ооржак Сүт-Хөлден эгелээн. Ол ындыг болур-даа ужурлуг турган боор чадавас, чүге дээрге Президентиге кандидат кылдыр ону хамыктың мурнунда ол районнуң «Сүмбер-Уула» колхозунуң ажыл-ишчилери депшиткен болгай.

Ынчангаш февраль 22-де Ш. Д. Ооржак районнуң чөөн талазында эвээш эвес малчын турлагларга чедип, кедээ ишчилериниң амыдырал байдалы, ажыл-ижи-биле таныжып, олар-биле чиге хандыр чугаалажып, Ийме, Ишкин суурларының, район төвү Суг-Аксы суурнуң чурттакчылары-биле ужуражып четтигипкен. Бо таварылгада чүгле чаңгыс Ишкин суурга эрткен ужуражылганың канчаар эрткенин номчукчуларга каксы таныштырар бодай-дыр мен.

Ужуражылганың эгезинде Президентиге кандидаттың бүзүреттирген кижизи, улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы С. К. Оңдар президент албан-дужаалының эрге-байдалдары, Президентиге кандидаттың допчу намдары-биле чыылганнарны таныштырып, улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларынга ажылдап, ажыл-ишчи, тывынгыр мөзү-шынарын көргүзүп шыдаан, чон-биле, удуртукчулар-биле чугаалажып, ажылдап билир Ш. Д. Ооржак дээш боттарының үннерин соңгулдалар хүнүнде бээринче оларны кыйгырган.

Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, бодунуң чугаазын мынчаар эгелээн:

— Эргим чонум, ха-дуңма.

Амыдыралым иштинде бир эң харыысалгалыг албан-дужаалче кирер деп турар кижи-дир мен. Мээң кандидатурамны эвээш эвес суурларның чурттакчылары, күш-ажылчы коллективтер депшиткен. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр элээн боландым; аңаа чөпшээрежир бе азы чөпшээрешпес бе?

Амгы үеде чеже-даа чарлаттынып, чугаалаттынып турза, күүсекчи органнарның эрге-байдалдары, арга-шинээзи ам-даа куду боор артпышаан. Олар мынчага чедир эде тургустунуп шыдавааан деп ажыы-биле чугаалаар апаар. Чүве-ле болза, Министрлер Чөвүлелинден айтырар: «Ол кайыл, бо кайыл, канчалза экил?». Айтырбас-ла чүвези чок.

Министрлер Чөвүлели шыдаар шаа-биле оларга дузалажып-ла турар, ындыг-даа болза, ооң бодунда база бүгү-ле чүвени шиитпирлептер ындыг улуг эрге-байдал база чок-ла болгай. Ынчангаш Министрлер Чөвүлелиниң, хамыктың мурнунда чер-черлерге күүсекчи органнарның эрге-чагыргазын күштелдирериниң эргежок чугулазы тургустунуп келген. Президент кижи чазакты удуртуп-башкарар болганда, чазактың, ооң-биле күүсекчи органнарның эрге-байдалдары күштелир, ол бүгүнү өөренип көрүп, Президентиге кандидат болурунга чөпшээрелим берген мен.

Ооң соонда Ш. Д. Ооржак республика чазаан удуртуп келгени ийи-даа чыл четпес үеде чазактың кылып чоруткан чүүлдери, бодунуң программазы-биле номчукчуларны таныштырган. (Президентиге кандидаттың программазы февраль 22-де № 32 «Шынга» парлаттынган).

Соңгукчуларның дыка хөй айтырыгларынга допчу харыылар бердинген соонда, чугаалашкан айтырыг талазы-биле санал-оналдар солчуушкуну болган. Ону «Ишкин» совхозтуң агроному Д. К. Монгуш эгелээн:

— 1985 чылда эде тургустунуушкун эгелээн, ооң эгелекчизи, сорук киирикчизи партия деп турган болгай бис. Ам ол партиявыс-даа, улуг Совет Эвилели-даа чок, дүшкен. Нарын, берге үеде чурттап тур бис. Ынчалза-даа шупту-ла чүве багай дээрге, кайын боор, чедиишкиннер база бар-ла болгай. Чеден чылдарның эгезинден бээр аңгы совхоз тургузар дээш туржуп кээривиске, ол күзеливис сезен чылдарның төнчүзүнде бүттү. Совхозувус ам бут кырында туруп кээп, чүгээр ажыл-агыйларның санында кирген болгай. Ынчалза-даа четпес чүүлдер ам-даа хөй. Совхозтуң 9 борбак тракторү, 16-ла машиназы чүге четчир деп бодаар силер. Хуужудулга болур дээр-дир, ол каш техника аймаан канчаар үлежир бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кылыр ужурлуг чүүлдер, билдинмес айтырыглар-ла хөй.

Ол бүгүнү шиитпирлээринге кол черни президентиниң албан-дужаалы ээлээр. Тывага Президент херек. Ооң-биле тыва чоннуң бот-догуннаан чоруу улам быжыгар. Ам безин шажын-чүдүлгевис, чиңгине тыва аттарывыс эглип кээп, чаа партиялар, шимчээшкиннер тургустунуп тур ышкажыл. Ындыг чорудулгаларны улам күштелдиреринге, идиг бээринге президент эрге-чагыргазының салдары улуг болур ужурлуг — дээш, санал берикчи аныяктар кижизидилгезинче, профэвилелдер органнарының ажылынче онза кичээңгейни угландырарының эргежок чугулазын айыткаш, соңгулдалар хүнүнде Ш. Д. Ооржак дээш бадылаарынче чаңгыс чер-чурттугларын кыйгырган.

Советтер ажылының хоочуну Д. С. Түлүш, башкы С. С. Сат, малчын Ч. К. Монгуш президент албан-дужаалынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип, бирги ээлчегде кол кичээңгей салдынар ужурлуг айтырыгларны айтып, Ш. Д. Ооржак дээш бадылаар дээн кыйгырыгны деткээннер.

Ужуражылганың төнчүзүнде Ш. Д. Ооржак түңнел сөс алгаш, ооң кандидатуразын деткип турары дээш ишкинчилерге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткеш, санал бергеннерниң чугааларынга онзалап айыттынган хуужудулга, экономиктиг реформа чорудулгазы, туризм, бойдус камгалалы дээш, оон өске-даа айтырыгларже улуг кичээңгей салырын аазап, президентиниң албан-дужаалы дээш чижип турары Б. Т. Сайчиге ак сеткилдиг шынчы демиселди, чедиишкиннерни күзээн.

Февраль 23-те Ш. Д. Ооржак «Сүмбер-Уула» колхозтуң, «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажыл-ишчилери-биле ужурашкан. Ол ам Бай-Тайга районнуң чурттакчылары-биле ужуражылгаларны кылып турар.

Николай БАЗЫР.

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың Президентизинге кандидат Ш. Д. Ооржак «Сүмбер-Уула» колхозтуң ажыл-ишчилери-биле.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин «ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан Россия Федерациязының хамаатыларының дугайында» Чарлыкты үндүрген.

Ол ёзугаар ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан Россия Федерациязының хамаатылары Россия Федерациязының күрүне органнарының камгалалынга база хайгааралынга турар. Оларның чоңга ачы-хавыяазын барымдаалап көргеш, доктаатканы болза:

ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаткан Россия Федерациязының хамаатыларынга мурнундагы ССР Эвилелиниң шаңналдар хоойлужудулгазында көрдүнген эргелерни болгаш хүлээлгелерни арттырар;

Күрүне шаңналдарының комиссиязы 1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, тылдың ажыл-ишчилеринге ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдарын болгаш Россия Федерациязының өске-даа шаңнаткан хамаатыларынга шаңналдарны тыпсырын хандырар;

Россия Федерациязының хамаатыларының ССР Эвилелиниң күрүне шаңналдарынга эргелерни катап тургузарының база оларны күш чок болдурарының, шаңналдарның шынзылгаларының хоолгаларын бээриниң айтырыгларын, бо талазы-биле мурнундагы хүлээп алдынган нормативтиг актыларны удуртулга болдургаш, сайгарып көөрүн уламчылаар.

Чарлык ат салган хүнүнден, 1992 чылдың февраль 20-ден күштүг боп кирген.

ФЕРМЕРНИҢ ДУЗАЗЫ

ВАЧА. (Нижний Новгород область). Бо берге кыштаглаашкын ында Ленин аттыг колхозту өскээртен мал чемнери садып алыр бе азы часкы тарылгага ажыглаар дээн үрезиннерниң чамдызын малга бериптер бе деп айтырыгны мурнунга тургускан. Ынчан ажыл-агыйга тус черниң фермери Павел Соколов дузалаан. Ол колхозка 19 тонна мал чеми тараны тонна дээш-ле 3 муң рубльге саткан. Эрткен чылын дуңмазы-биле кады фермер бодунуң участогунга бо черге тергиин дээн — гектардан 50 центнер дүжүттү алган.

АЖЫЛ ЧОКТАР САНЫ

МОСКВА. 1992 чылдың январьда ортумаа-биле 70 муң хире кижи ажыл чок деп бүрүткеттинген. Оларның 12 муң хирези ажыл чок дээш дузаламчыны алган. Ынчалзажок эрткен чылдың байдалындан алырга, ажыл чоктарның саны өзүп орар. Июль айда 16 муң кижи ажыл дилеп турганнарга хамаарышкан турган болза, ындыглар ам 69 муң кижи. Келир күзүн ажыл чоктарның саны дыка өзер. Экономиктиг реформаларның салдары ындыг болур деп, Россияның Чонну ажыл-биле хандырар талазы-биле комитединиң даргазы Федор Прокопов чугаалаан.

Тыва Республиканың

Министрлер Чөвүлелинде

СУРГАКЧЫЛААНЫ ДЭЭШ

Өртектерниң хостуг болганы-биле, гостиницалар хөлезиниң улгатканы-биле холбаштыр албан ёзузу-биле сургакчылаарының чарыгдалдарының талазы-биле доктаалды Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Россия Федерациязынга сургакчылаашкын чарыгдалдарын төлээриниң талазы-биле айтырыгны Россияның чазааның шиитпирлээринге чедир дараазында түңнүг кылдыр сургакчылаашкын чарыгдалын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар дараазында түңнерге доктааткан:

Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга хонар оран-сава хөлезилээни дээш документ киирген таварылгада бир хонукта 110 рубль чедир, өске хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге хонукта 50 рубль чедир төлээр. А документ чок таварылгада Москвага болгаш Санкт-Петербургка 35 рубльден көвүдетпес, өске хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге — 25 рубль чедир.

Аъш-чем дээш Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларга — хонукта 40 рубль чедир, а өске хоорайларга болгаш суурларга — 30 рубль чедир.

Сургакчылап барган черинге чедир база оон дедир келгенде дужааган билетин ёзугаар төлээр.

Бо доктаалды 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдуруп киирген болгаш 1991 чылдың июль 18-те хүлээп алган доктаалды күш чок деп санаан.

1. «МЕЖЕГЕЙ» ДЕП АДААН

Рынок экономиказынче шилчилгениң үези бистиң республикада чаартылгаларны болдура берген. Мооң мурнунда чылдарда үргүлчү-ле карылгалыг ажылдап келген, орулга киирбес, чүгле үстүкү черлерден акша-хөреңги диленип чаңчыга берген ажыл-агыйларны ам эде тургузуп турар. Демократтыг чорудулгаларның негелдезин ёзугаар олар ам бот-тускайлан, боттарын боттары долузу-биле хандыртынар апаарлар. Оон башка өске арга чок. Ажыл кылыр шинээвис чидирип, аңаа-ла ала-чайгаарлаашкынның оруунче кире берген болганывыста, амыдырал-чуртталгавыс экижидип алыр дээш акша-хөреңги тыптынып, аъш-чем курлавырын тургузуп, өскээр хөделир үевис келгени бо-дур. Чогум-на шак ындыг чугааны эрткен неделяда Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозка болган тургузукчу конференцияга кылган.

Совхозту коллективтиг бүдүрүлгеже шилчидер дугайында илеткелди ооң директору С. Д. Седен-оол чыылганнарга таныштырган. Тургузукчу конференцияны эрттирер мурнунда барык-ла ийи ай дургузунда ажылчыннар ортузунга белеткел ажылын чорудуп келгенин, ынчан барык-ла алды чүс ажыг анкетаны тараткан турганын, ында киирген айтырыгларга хамаарыштыр кижилерниң саналы аңгы-аңгы болгулааның болгаш өске-даа чугула айтырыгларга Сергей Доңгурович тодаргай тайылбырны берген. Анкеталар ёзугаар алырга мындыг: совхозту ийи чарар дээн бодалдар тургустунган. Ол болза, бирээде, Межегей аттыг коллективтиг ажыл-агыйны, а ийиде, «Таңды-Эдээ» колхозту Кара-Булуң сүт-бараан фермазының баазазынга тургузары. Баштайгы саналды кииргеннер анкеталарның айтырыгларынга харыылаан ажылчыннарның тозан ажыг хуузу болган. А чүгле 46 кижи аңгы колхоз тургузар күзелин илереткен. А 21 кижи ассоциацияның баазазынга фермер болгаш тараачын ажыл-агый тургузуп алза кандыгыл дээн. Шын харын, бир-тээ, совхозтуң ажыл-агый структуразын өскертип турар чүве болганда, бодалдар, саналдар, туруштар аңгы-аңгы болуру черле чөп. Ынчалза-даа шилчилге чугула, ажыктыг, ону ажылчын кижи бүрүзү харыысалга-биле бодаар, шиитпирлээр, бодунуң туружун ажыы-биле илередир апаар. Ону ынчаар чугаалаарда, амгы амыдырал-биле байдалды деңней көөр херек. А совхозтуң экономиктиг көргүзүглери эрткен чылын пат болган. Барык-ла 4600 хире хой ажыл-агыйга хораан. Эът, сүт, дүк, тараа бүдүрүлгези боттанмаан. Көргүзүглер дыка чавыс: хоозураарының кокпазынче кирип бар чыткан. Ак сеткил-биле ажыл кылыр кижи чок апарган. Корум-чурум үрээр чорук көвүдээн. Шак мындыг байдалдар эки амыдыралга чедирбес, ынчангаш ону шуут-ла үндезини-биле өскертир сорулга-биле ажыл-агыйны эде тургузар, чаартыр деп турарын илеткелчи дыңнаткан. Ооң соонда ол чаа коллективтиг ажыл-агыйның структуразы кандыг болурун таныштырган. Ажылчыннарның хөй кезииниң киирген саналы-биле ону Межегей деп адап алган. Ооң баазазынга чеди кооператив тургустунар. Биче бүдүрүлгелерни база организастаар. Эң улуг кооператив «Успенка» болур. Аңаа сүт-бараан фермазы хевээр артар, ында суггаттыг шөлдерни үлежилгеже киирбес. Бо кооперативке 3-кү бригаданы быжыглаар. Ол колдуунда-ла мал чеми белеткээр, сүт бүдүрүлгезинге киржир. «Алаак» кооперативке бирги, а «Овцеводка» ийиги, тудуг кооперативинге бешки бригаданы быжыглаар. Оларның ажыл-херээ кандыг угланыышкынныг болурун тодараткан. Оон аңгыда «Реммастерская», «Ветеринар», «Семена», «Сорт-участок», «Энергетика» дээн ышкаш биче бүдүрүлгелер база турар. Кандыг ажылдарны күүседирин, чорударын оларның аттары херечилеп, чугаалап тур. Совхоз ам Кызылдың сүт заводу, эът комбинады, Черногорскиниң дүк фабриказы-биле харылзаазын үзер, ол ажылдарны кооперативтер холга алыр. Оларның тус-тузунда агар санын сүүр төвүнге микробанкыга ажыдар.

Тургузукчу конференцияга санал берген кижилер хөй болган. Олар боттарының санал-оналдарын ажыы-биле илередип, Межегей деп аттыг коллективтиг бүдүрүлгени тургузары кедилиг-дир деп ниити түңнелди кылганнар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

КЫШТАГЛААШКЫН: байдал кандыгыл?

ХУРАГАННАР ӨЛҮП ТУРАР

Эрткен чайын Барыын-Хемчиктиң девискээринге оът-сиген ындыг-ла багай эвес үнген. Ындыг турбуже, районнуң эң улуг тараалаң ажыл-агыйы «Барлык» совхоз мал чеми белеткээр планын ыракта чедир күүсетпээн. Эвээш сиген белеткеп алган тургаш-ла, тараа саваңын безин бөлүп албаан, ону хар адаанче киирген. Мал чеми эвээш белеткеттингенинден совхозта ниитиниң малының кыштаглаашкыны берге байдалда эртип турар.

Эң ылаңгыя Бижиктиг-Хая салбырында байдал нарын. Алексей Кужугеттиң кыштаа Аглыг-Шатта. Малчынның коданында төрүүр 298 хой бар. Февраль айның ортан үезинге чедир 200 ажыг хой төрээн. Төрүттүнген хураганнарның 40-и өлген. 40 хураган өлүг төрүттүнген дээрзин малчын чугаалады. Ниитизи-биле 80 хураган чидириглиг. Сөөлгү үеде бо малчынның ажаап өстүрүп турары, элээн дорууга берген хураганнар хенертен өлүп турар болу берген. Февраль 11-ниң хүнүнде суг болза, 7 хураган өлген. Февраль 12-де 4 хураган өлген.

Хураган өлүп турарының дугайында ол коданны харыылап турар мал эмчизи Сүге Сарыглардович Кара-оолче сөглеңдирге-даа, малчын боду сөс барып чедирерге-даа, эмчи февраль 12-ге чедир келбээнин Алексей Кирович улуг хомудал-биле, шыжыгып чугаалап турду. Төрүттүнген хураганнарны үр үе иштинде дугаарлавайн, аарыгларга удур баш удур камгалал тарылганы чорутпайн турарын база малчын дыңнатты.

Төрээн хойларның эмииниң сүдү чок. Хураганнарны чемге киргижеге чедир, инек сүдү-биле сүттээн шай-биле эмискиктеп, далгандан хайындырган мандаң берип, малчыннар азырап турар. Бо чүл дээрге малчыннарның боттарының ажылынга кызымааның херечизи-дир.

Хойга, хураганнарга чылгадыр дус шагда-ла төнген, сигенни кончуг эвээшти экеп берип турар. Мал чеми кызыы-даа болза, даваннары тастаан хойларны кыштагга тургузу чемгерип турар.

Автомагазин чоокта чаа бо чоок-кавыда малчыннарга чораап барган. Чартык шоодай далганны, чигир, таакпыны четчир шаа-биле саткан. Малчыннарның бир бергедеп турар чүүлү — идик-хеп аймаа. Ажылдап кедер фуфайкалар, чүвүрлер, идиктерни садып алыр дээрге кайда-даа чок болуп турар.

Бо малчынның кыштаанда бар четпестерни мынчаар делгереңгей бижээним ужуру болза, ол-ла бүгү четпестер кыштагларынга чедип чораанывыс өске беш малчынның коданнарында шуптузунда катаптап турар болган, оларны хойжу бригаданың бригадири Владимир Көк-Мээреңович Монгуштуң кичээңгейинге база катап чедирер дээш ынчалдывыс. Ук четпестерни билбес, көрбес кижилер бригадир В. Монгуш, мал эмчизи С. Кара-оол, салбыр эргелекчизи, совхоз директору эвес-ле болгай. Көрүп, билип тургаш-ла, малчыннарга дузалавайн, анаа олуруп турар специалистерни, удуртукчуларны чүү деп чүү дээр боор. Бо бүгү Барыын-Хемчик районнуң удуртукчуларынга база хамааржыр.

Дараазында Борбак-оол Хомушкунуң аалынга четтивис. Ооң коданында төрүүр 314 хой шуптузу төрээн. Оон ам... 80 борбак хураган дириг арткан болду?! Мындыг кончуг багай чүүлге тыва малчын канчап чедип келгенил? Малчынның кыштаанда колдуунда 7 азы 8 дугаар төрүп турар хөй хой чыгдынган. Кырган хойларны эрткен чылын-на эът планынга дужаавайн, ону боозадып, оон хураган алыр деп бодалта кайы удуртукчунуң, мал ажылының специализиниң бажынга кирген чүве. Бо коданда хойлардан хөй хураган ап шыдавас деп чүве мал таныыр кижи бүрүзүнге билдингир-ле болгу дег. Тургузу азыралда турар тас, ыңгыржак дег арган хойларның аразындан аксында чаңгыс борбак диш арткан хойну малчын бисте көргүстү. Совхозтуң кол зоотехниги Вячеслав Даваевич Сааяның кандыг ажыл кылып, чүү дээш шалын ап турарын кижи бодап четпес.

Бас Кууларның коданында хойлар шупту төрүпкен, чүгле 75 хураганны малчын камгалап ап шыдаан. Оон кадарган хою бо чылын дөрт дугаар төрээн. Төрүттүнген хураганнарның чүге кырлып калганын малчын тайылбырлап шыдавас, чүгле төрээн хойларның эмииниң сүдү чок дээр кижи болду.

Совхозтуң хоочун, дуржулгалыг хойжузу Окпан-оол Кужугеттиң коданында байдал база ындыг-ла эки эвес. Оон кадарганы 290 хою февраль ортан үезинге чедир барык шуптузу төрүпкен. Ол үеге чедир 140 хураганны малчын онча-менди камгалап алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, төрүттүнген ийи хураганның бирээзи-ле өлген. Бо бүгүнү малчын мал чеминиң чедишпези, хойларның сүдү чок болганы-биле тайылбырлады.

Содунам Саая эр, кыс хураганнар холушкак, та чүге үспээн чүве, коданныг. Кыс хураганнарның чамдызы боозааш, боозун ут-байн, өлүп турар. Төрүпкен-даа хураганнарның боттарының-даа, оолдарының-даа дириг артары билдинмес. Арган-дорган 10 хураганнарны кижилерге садары-биле алгаш барганын малчын дыңнатты. Болат Хомушку база эр, кыс хураган холушкак коданныг. Мында база-ла кыс хураганнар боозайааш, арып бак-сырап, төрүп чадааш, өлүп-даа турар. Бо кыжын 40 хире хураган өлген, 57 хураганны садары-биле алгаш барган. «Эр хураганнарны күзүн алгаш дорааан чазап-даа турдум. Чежезин чазаар, четтикпедим. Кыс-даа, эр-даа хураганнар мең-ле арып турар. Ам безин тургузу азыралда 200 хураган тур. Январь айда 37 хураган өлдү. Ооң онун мээң кырымда салып каан. Мээң буруум чүл? Бо өлүп турар мал дээш харыысалганы совхоз директору В. С. Монгуш, мал ажылының удуртукчулары, специалистери-биле деңге чүктээр мен» деп Болат Чыргалович шиитпирлиг чугаалап орду.

Маңаа кижи чүнү немээр боор. «Барлык» совхозта мал ажылын канчаар организастап турары холушкак эр, кыс хураганнарлыг ийи-ле кодандан илдең ышкажыл.

Бо чүүлдү парлалгага белеткеп турумда, «Барлык» совхозтуң директору Барыын-Хемчик район Советиниң күүскомунуң даргазынга соңгудуп алды. Совхозтуң экономиказының кол адыры мал ажылын ол хире берге байдалда киирип каан кижини депшидир соңгуп алыры тоолда дег чүве-аа. Ынчалза-даа «Барлык» совхозта тургустунган байдал дээш эш Монгуш дээй-ле харыылаар ужурлуг. Оон башка бистиң күрүне тургузуувусту, эрге-чагырганысты кандыг чептуг дээр боор.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

Бойдус болгаш кижи

КЫМНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИ АПАРГАНЫЛ?

Калс чараш бойдус чурумалдыг, аң-мениниг, каттооруктуг Каа-Хемниң бажынга амгы «Кызыл тук» совхозта ажылдап турар тываларның ада-өгбелери салгалдан салгал дамчып чурттап келген. Олар Белбей, Ажар-Хорум, Үжеп, Шивей, Чодураалыг бо-ла мынчаар таңдызындан аңнап, суундан балыктап чип, хемнер уннарынга малын өстүрүп чорааннар.

70 чылдардан бээр бо чоннуң өөрүшкүзү өшкен, өскен-төрээн черинден үндүр кыстырган. 1973 чылдың күзүнүнде совхозтуң ивилерин ажык чок мал дээш, суурга сүрүп келгеш, шуптузун соп, кырып каапкан. Чамдыктары кажааже кирбейн, черже дезе берген, ол хевээр тывылбаан. Ооң дараазында чылдарда Шивейниң, Белбейниң бода мал фермаларын чок кылган. Белбей дээрге улуг суур болгай. Республиканың дузалал школазы база маңаа турган. Ажыл чок артканнар бажыңнарын каггаш, чамдыктары Бүрен-Аксы суурже, өскелери ыңай-бээр тарай көшкүлеп чоруй барганнар. Шивейге, Белбейге чоннуң каапкаш барган бажыңнары каттаан, тоорукtaан, аңнаан улустуң дою болуп үрелген.

Белбейден өрү Каа-Хем бажын кызыгаар зоназы кылдыр чарлаан соонда, ынаар тыва кижиниң баары кончуг бергедээн турду. Ындыг байдал ам-даа артпышаан. Ынаар баар кижилер бир ай бурунгаар эрттирилге бижикти кылдырып алыр ужурлуг турган. Паспорт столунуң начальниги Петрова дээрзин хүлээп алыышкынга келген кижилерге, каржы, доңгун, дүжүметсиг кижи кылдыр билген мен. Каа-Хем бажынче өөреникчилер-биле кады турисчи аян-чорук кылыр эрттирилге кылдыртып алыр дээш бир ай кылаштап келген мен. Ону кылдыртып алгаш, ам-на ажырбас боор бис деп идегеп чордувус. Ындыг чүве кайда боор. Турисчи аян-чорук кылып чорааш, элээн бергелерге таварыштывыс. Ажыы-биле чугаалаарга, бистерни, өөреникчилерни куду көөр, дорамчылаар чорду. Сиген кезер черимде, малым одарында майгыын тип алдынар, сиген, одар таптай баспанар дээш туруп бээр кижилер бар чорду. Оолдар балыктаарынга кончуг ынак болгай. Сыырткыыш-биле балыктап турувуста Белбейниң арга даамалы келгеш, бодунуң чүрүм чогун көргүзүп, оолдарның сыырткыыштарының сыптарын үзе шапкылап каапкан. Бистер кандыг-даа корум-чурум үревээнивисте балыктаарын шуут хораан. Чанывыста четкилиг балыктап турар орус кижилерни чөпшээрелдиг дээр чораан. Каа-Хем бажынче турисчи аян-чорук кылырга, шак мындыг берге болурга, ынаар барбастаан бис.

Акты ак, караны кара дээр. Ажык-чарлыг кеде чүнү-даа чажырган хереэ чок, ажыы-биле бижиирин шиитпирледим. Каа-Хем бажында аңнар, балык, тоорук, каттар элбек. Ол бүгү байлакты бо черниң үндезин чурттакчылары ажыглавайн турар. Ында суурларда чаңгыс-даа тыва кижи чурттавайн турар. Каа-Хемниң бажының девискээрин районнуң аңныыр ажыл-агый черинин болурундан, [illegible] аңчыларда үлеп каан. 4-5 километр эртерге-ле, бир бичии бажыңчыгаш турар чорду. Ындыг болганы-биле ол девискээрден олардан өске кымдаа аңнаар, каттаар, тоорукtaар эргези чок.

Аңныыр ажыл-агый чери тываларны штаттыг аңчылар кылдыр хүлээп алгаш, Үш-Белдир, Төре-Хөл кызыгаарында тайгаларже вертолет-биле октаптар, аңаа февраль айга чедир аңнаар. Аалындан, ажы-төлүнден ийи-үш ай иштинде аңгы чурттаары берге. Ооң уламындан олар бир азы ийи чыл ажылдааш, үнүп чоруй баарлар.

Мерген, Дерзиг, Каа-Хем баштарында бичии бажыңчыгаштар орус аңчыларныы-дыр. Олар ында аңнаар, балыктаар, сиген кезер черлерни шагда-ла халаска үлежип алган.

Районнуң аңныыр ажыл-агыйының директору кылдыр моон мурнунда эрге-дужаалын соора ажыглап чораан талазы-биле чоңга билдингир Морозовту ажылдадып кааныңга чон таарзынмайн турар. Бистиң районга сөөлгү чылдарда даштыкыдан аңчылар келгеш, моон аңнап турган сураан дыңнаар бис. Олар чогум чеже хире орулганы киирген, ол кайнаар кирип турарын билир кижи чок. Ажыл-агыйның штаттыг аңчылары безин тыпкан өлүүнүң [illegible] дужаагаш, өскезин боттары сайгарып ап турарын билдинип турар.

Рынок экономиказынче шилчип турар бо берге үеде биске чугула херектиг бараалнар солуп алыр ужурлуг аң-мениивисти, кат-тоорууувусту, балыывысты мынчаар төтчеглээрге болур бе?

Хуужудулгага удурланмайн турар мен. Ындыг-даа болза, мээң сеткилимге таарышпас чүүлдер болуп турар болу берген. Хайырлыгның тараа шөлүн, Бүрен-Аксының сүт-бараан фермазын садып алырын күзээн кижилер өске черлерден кээп турар болу берген. Олар тус черниң чурттакчыларын ажылдап билбес [illegible] илередип турар-дыр. Азырап каан малын эккел, чурттап орар бажыңың чайлап бер дээрге канчап тааржырыл? Ында ажылдап, чурттап турар кижилер ам кайнаар баарыл? Бо бүгү Чер дугайында хоойлуну бодамчалыг кылырын, хүлээп алырын сагындырып турбааны ол бе? Чер үндезин чурттакчыларның холунга турар болза, ынчан чүгле бот-догуннаан национал күрүне туруп, чаагай чаңчылдарын катап тургузуп, национал культуразын сайзырадып болур деп чүвени чаа тургустунуп келген күрүнелерниң хоойлу-дүрүмү бадыткап турар. Карманында акшазы, кажаазында малы чок тываларны хуусаа бергеш, хуужудулгаже сывырарга болур бе? Сарыг-Септе бүдүрүлге, садыг черлери Айбозян, Карапетьян дээн ышкаш армяннарның холунче кире берди. Аажок улуг өртектиг ажыг арагазы-биле чонну мөлчүп туруп берген.

Демократтыг чаартылга чоннуң чаагай чоруунга бараан болур дижип турар бис. Чоннуң социал байдалын камгалаан хоойлуларны чоннуң үнүн, саналын дыңнап, кончуг кичээнгейлиг өөренип көрүп тургаш, тус черниң байдалынга таарыштыр хүлээп алыры чугула деп бодап чоруур мен.

Иргит ДОСТАЙ.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

ОРУЛГАЗЫ ЭВЭЭШ ЭВЕС

Үр үеде хожудаашкындан үнмейн турган Кызыл-Мажалыктың эът комбинады сөөлгү үеде планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип турар болу берген. Ылаңгыя эрткен чылдың планын ажыр боттандырган. Аъш-чем-биле чоннуң хандырылгазында бо берге үеде эът комбинадының эки ажылдап турары өөрүнчүг. Комбинаттың эки ажылдап турарындан чонувустуң аъш-чем-биле хандырылгазы база экижип турар. Кызыл-Мажалыкта болгаш Ак-Довуракта ажыттынгылаан эът садар тускай садыгларның, ниитиниң чемненилге черлериниң ажык-дузазы эки.

Сөөлгү үеде студент аныяктарга эът аймаан чиик өртек-биле садарын база организастаан. Ырак черлерде өөренип, аъш-чемге бергедеп турар аныяктарга дузалаар сорулга-биле ону ынчаар кылганын чон үнелеп турар.

Комбинатта ниитизи-биле 179 кижи ажылдап турар. Ооң иштинде инженер-техниктиг ажылдакчылар 28 кижи. Бо дээрге улуг күш. Комбинаттың ажылын билдилиг углап-баштап келгенинден кол көргүзүглер экижип, хожудап турган бүдүрүлге мурнакчыларның одуруунда кирген. Эрткен чылдың түңнели-биле эът комбинады миллион ажыг рубль арыг орулгалыг болган.

Орулгалыг ажылдап турар бүдүрүлге ажылчыннарының социал хереглелин хандырар дээш чарыгдалдарны хире-шаа-биле үндүрүп турар. Эрткен чылын ол орулгаларга 182 муң рубльди чарыгдаан. Ажылчыннарның ажыл төлевиринге 1348 муң рубльди үндүрген.

Ажылдап турар кижилерниң материалдыг сонуургалын көдүрүп, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери, күш-ажылдың сагылга-чурумун бедидери-биле, бир-ле дугаарында, ажылчыннарның күш-ажыл төлевирин эрткен чылдан эгелеп өстүрүп эгелээн. Чыл дургузунда шалың фондузун таарыштыр өстүрүп келгениниң түңнелинде, эрткен чылдың төнчүзүнде ажылчын кижиниң айда ортумак шалыңы 644 рубль болган. Ол-ла үеде инженер-техниктиг ажылдакчыларның 627 рубль четкен. Чаа чылда өртектер өскени-биле күш-ажыл төлевирин барык 4 катап улгаттырган. Ынчангаш ам ажылчыннарның ортумак шалыңы 2600, а инженер-техниктиг ажылдакчыларның 2560 рубль болур.

Чоңга ачы-дуза чедирилгези база экижээн. Комбинат эрткен чылын чоңга 12317 рубльдиң ачы-дузазын көргүскен. Эрткен чылын 12 тонна бирги категорияның, 35 тонна ийиги категорияның субпродуктуларын чоңга саткан. Эът, кеш-биле орнажыш эккелгени 1272 чолдак болгаш узун дүктүг алгы тоннарны, 144 эжеш янзы-бүрү идиктерни, 27 бөрттү саткан. Орнажылга аргазы-биле бараан чугаалажып эккээр, ону чоңга садарын моон соңгаар-даа организастаарын комбинат планнап турар.

Комбинаттың бодунга алгы-кеш эттээр, алгыдан хеп быжып, ону даараар цехти ажыдар айтырыгны шиитпирлээр дээш ажылдарны чорудуп эгелээн. Комбинаттың бүдүрүлге артынчыларындан хеп чуур саваң бүдүрер технологияны шиңгээдип алыр сорулга база салдынган.

Бо бүгү чедиишкиннерле комбинат директору Г. С.-М. Иргиттиң киирген улуг-хуузу, организакчы ролю кончуг улуг. Ниитизи-биле комбинаттың хөй кижилиг коллективи хөгжүлдениң шын оруу-биле чоруп орар деп чүвени бо бүгү көргүзүп турар.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

ЧУРУКТА: Кызылдың автосептелге заводунуң бедик мергежилдиг ажылчыны Надежда Петровна Небедова чүък сөөртүр машиналарның резинадан кылыр кезектерин белеткеп турар.

Калбак болгаш чугажак резиналарны ол хептерге тыраш, электрилиг изиндикчиге чымчадыпкаш, дыгый кылдыр бастырыптар дериглелерлиг цехте ол сес чыл ажыр ажылдаан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧЫЛГЫЧЫНЫҢ ЧЫМЫЖЫ

Мөңгүн-Тайгада «Мөген-Бүрен» совхозтуң чылгычызы К. Ш. Хертек ынчаар ажылдаандан бээр он дөрт чыл чеде берген. Кара-оол Шожулович баштайгы чылда чылгы хүлээп ап турда, оларның саны 500 бичии-ле ажыг турган. Ынчан ол Сургуул Иргит-биле кады кадарып турган.

Ам ол совхозтуң чылгызы 1077 чеде берген. Ол чылгыны үш кодан кылдыр үскен. Хоочун чылгычы оглу Буян-биле эрткен чылдан бээр 310 чылгыны кадарып, хайгаарап турар. Оларның иштинде төрүүр 139 бе бар.

Кара-оол Шожулович мынча чыл чылгы кадарып келгеш, чаңгыс-даа баш мал хорадып көрбээн. Чүткүлдүг болгаш кызымак ажылдын түңнели ындыг болган.

Бо чылын совхозтуң девискээринде хар кылын дүшкен. Адашкылар ам Бан-Ыяш деп черде чылгызын кадарып турар. Чылгычы кижи колдуунда дүне ажылдаар. Оон башка хоржок: чазый-чилби оорлар-даа ынчан келир, бөрүлер-даа ынчан хөделир, чиш дилээр болгайлар. Ынчангаш дүне мал чанынга чорбас болза, чүү-даа болуп болур.

Белер төрүп эгелээрге, ол ыжык, эмерелиг Таскыл тайгазының баарынче чоруй баар деп бодалдыг. Ол бо чылын чүс беден-не сезен кулун камгалап алыр мен дээн.

Успун-Доржу ИРГИТ.
Мөңгүн-Тайга район.

Хереглекчилер кооперациязында

БАРААН-БИЛЕ ХАНДЫРАР ДЭЭШ

Рынок экономиказының үезинде чонну хереглел бараалнары-биле хандырары чугула айтырыг. Бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилели көскү ажылдарны кылып турар.

Республиканың районнар болгаш совхозтар төптеринге аъш-чем кылыр биче бүдүрүлгелерни тудуп, ажыглалга киирер сорулга салдынган турган. Ол дээрге ээзиртпес суксун, кондитер, эът, колбаса кылыглары бүдүрер цехтер болур.

Республиканың районнарда хереглекчилер ниитилелдеринде амгы үеде 75 аъш-чем кылыр бүдүрүлге-цехтер ажылдап турар. Хереглел бараалнары бүдүрүп сайзырадыр бүдүрүлгелер четкизи ажыдар ажыл ам-даа уламчылап турар. Сөөлгү 1991 чылда кондитер кылыглары бүдүрер чаа биче бүдүрүлгелер Өвүрнүң Хандагайтыда, Чөөн-Хемчиктиң Шемиде, Эрзинниң Нарында, Тес-Хемниң У. Шынаада, Берт-Дагда, Кызыл районнуң Сукпакта, Кара-Хаакта ажыттынгылаан. Хереглекчилер кооперациязының районнарда 33 санныг хлеб быжырып турар пекарняларынга немештир 1991 чылда Кызыл горпозунуң Сукпакта, Сүт-Хөл райпозунуң Алдан-Маадыр болгаш Ийме суурларда чаа пекарнялар ажыглалда кирген. Оларның ажык-дузазын ол суурларның чону көре берген. Бо суурларже мурнунда районнар төптеринден хлеб болгаш булочка кылыгларын сөөртүп турган болза, ам чоңга хлеб аймаан чаа, чылыы-биле хандырар аргалар тургустунган.

Кондитер кылыгларны бүдүрүп турар цехтерниң ажылы база макталдыг. Чурттуң өске область, крайларында фабрикалардан республикаже киир сөөртүп турган далгандан кылган кондитер кылыглары кызырылганда, ол чем аймаан чоннуң чурттап турар черинге бүдүрер, саарары дыка таарымчалыг.

Чоннуң хереглел бараалы бүдүрер ниити бүдүрүлге планы 1991 чылда ажыр күүсеттинген, ооң түңү 21,0 млн. рубльге дең болган. Мону 1990 чыл-биле деңнээрге, 2,2 катап өскен. Ооң иштинде аъш-чем бараалнарының бүдүрүлгези 2,1 катап, үлетпүр бараалнарының 2,5 катап өскен. Хлеб быжыраарының, кондитер кылыгларын бүдүрериниң, алгыдан даараглыг хеп даараарының көргүзүглери мурнуку чыл-биле деңнээрге, 2-5 катап өзүлделиг болгулаан.

Боттарының хлеб, булочка быжырар пекарнялары болгаш цехтери бедик көргүзүглерлиг ажылдааннарга Каа-Хемниң, Мөңгүн-Тайганың, Сүт-Хөлдүң, Тес-Хемниң, Тожунуң, Чыраа-Бажының, Найыралдың, Арыг-Үзүүнүң хереглекчилер ниитилелдериниң бүдүрүлгелери хамааржыр.

Ол ышкаш алгы-кештен белен кылыглар даараары-биле потребсоюзтуң үлетпүр комбинады бедик көргүзүглерлиг. Ында даараныр, консерва кылыр, ээзиртпес суксун кудар, колбаса, эът ыштаар цехтер ажылдап турар.

Чоннуң хереглел бараалнары бүдүрүп турар бүдүрүлгелериниң дугайында чугаа кылып тургаш, амгы үеде ажылдап турар колбаса кылыр, эът ыштаар бүдүрүлгелерни маңаа адаары чугула. Ындыг бүдүрүлгелер Кызылда, Шагаан-Арыгда, Эрзинде, Бай-Хаакта, Мугур-Аксында, Чадаанада, Суг-Аксында ажылдап, чоңга ажык-дузазын көргүзүп турар.

Аъш-чем бараалнарының курлавырларын, эң ылаңгыя үреличел продукцияны шыгжап кадагалаар таарымчалыг байдалды тургузары — чугула айтырыг. Республиканың хереглекчилер эвилелиниң садыг организацияларында бар соодукчу шыгжамырларга немей 1992 чылда аъш-чем шыгжаар улуг хемчээлдиг соодукчуларны Шагаан-Арыг хоорайга Улуг-Хем райпозу (160 тонна), Чадаанада Чөөн-Хемчик райпозу (500 тонна), Кызылда садыг баазазында ногаа, чимис шыгжамырын ажыглалга киирер. Хереглекчилер бараалнары болбаазырадыр, кылыр улуг хемчээлдиг ажыттынар бүдүрүлгелер база бар. Шагаан-Арыг хоорайга консерва кылыр болгаш ээзиртпес суксун кудар чаңгыс дээвир адаанда улуг завод, Чадаанага далгандан кондитер (печенье) кылыглары бүдүрер фабриканы ажыдар. Бо улуг хемчээлдиг бүдүрүлгелер болганда аңаа садыр дериг-херекселдер база нарын болуру билдингир. Ол чугула дериг-херекселдерни тывары-биле чурттуң заводтары, бүдүрүлгелери-биле дугуржулга харылзааларны потребсоюз чорудуп турар.

Бо кылдынып турар хандырылга ажылы-биле кады ол бүдүрүлгелерниң турар черлеринде чурттап турар аныяктарны ол бүдүрүлгелерге ажылдаары-биле өөредип, ажылче хаара тудар ажылды хереглекчилер ниитилелдери организастап турар.

Константин САТ.
Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелинде организас-массалыг килдистиң начальниги

Рынок негелдезин ёзугаар

ЧЕР ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Январь төнчүзүнде Дээди Советтиң 13-кү сессиязынга экономиктиг чаартылгаларны Тывага дүргедедиринге дегүм болур, кижини ээ болдурарының талазы-биле чугула хоойлу-дүрүмнерни хүлээп алганын билир бис. Ооң биразы «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлу. Сессия соонда черни садып эгелээн дээш хөй кижилер база катап улуг дүвүреңнерге алзыпкан. Борта хамаарыштыр дораан чугаалаайн: олар черге хуу өнчүү биле чер дээш төлевирни будап, соора билип алганнар-дыр.

Черге хуу өнчүнү Тывага тургузар дээрге тыва парламент удурланып каапкан болгай. Угунда ээ чок чүве кажан-даа ээ чок болуп сандаргай, хоозургай байдалга хевээр артар чүве-дир ийин. А чер өртээ дээрге, ол аңгы херек. Ам биеэги дег, хамык чүвени халас ажыглаар үе эвес-тир бо. Рынок үезинде халас чүве чок деп думчуувуска шуут-ла кертип аалынар. Даштыкы чурттарда 1 км орукту машина-биле ажыглааны дээш, ону тургусканы дээш ол дораан төлээр болгай. А бистер бойдусту — ооң черин, байлактарын халас ажыглаарындан эрткеш, шуут-ла тоймаглап, чашканнап, хоозурадып эгелээн бис. Ынчангаш моон соңгаар черге ажыл-агый чорутканың дээш (тараа өстүргениң, мал-маган кадарганың, оът-сиген кескениң, черге тудуг тутканың дээш) төлээр апаар сен.

«Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлуда көргени-биле суггат чок болгаш суггаттыг черлер, сиген шөлдери болгаш одарлар дээш ортумак өртектер аңгы-аңгы. Ол билдингир — чер бүрүзү дөмей эвес болгай. Маңаа бүгү-ле көргүзүглерни барымдаалаар: черниң кайы хире хөрзүннүү, андарарының белени, фосфор, калий ышкаш бүдүмелдериниң бары...

Бир чижек. Барыын-Хемчикке 1 га чер дээш чылда 3186 рубль төлээр дижик, ол черниң көргүзүглерин санап-санап кээрге, 80 баллга дең болган. Чер ажыглакчызы алган черин болбаазырадып сайзыратпайн, оон чүгле продукция ап турда, черниң шыңары баксырап эгелээн. Катап хынааныының соонда, көргүзүглер 60 балл кылдыр кудулаан дижик. Ынчаарга мындыг саналга ёзугаар: $\frac{3186 - 80}{X - 60}$ чер ажыглакчызы чидирген 20 баллының өртээн база төлээр. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, ажыл-агыйжы эвес чоруу дээш торгадып, акша кеземчезинге онаашканы ол.

Хоорай черлерде **дача ээлери** черге ногаа, **кат** өстүрүп, херим-кажаа тутканы дээш 1 чылда кайы хирени төлээрил? Чижээ, Кызыл чоогунда дачаларның 1 м² шөлү дээш 3,6 көпеек төлээр. Дачалар колдуунда 6 соток черде турар болгай. Ам көвүдедиптээлинер: 6×3,6=21,6. Бир чылда 6 соток участогу дээш ол кижи 21 рубль 60 көпеек төлээр-дир. А 8 соток болза, 28 рубль 80 көп. болур.

Вавилин турлаанда (Кара-Хаак оруу) болгаш Боом чоогунда дачаларлыг улус 1 м² дээш 1 көпеек төлээр, азы 6 соток дачазы дээш чылда 6 рубль төлээр-дирле. Чүге дизе бо черлер — Бии-Хем болгаш Кызыл районнарга (кедээге) хамааржыр.

Маңаа бир чугаалап каар чүве чүл дээрге тус чер Советтери черни ажыктыг болгаш шыңарлыг ажыглап турар кижилерге чиигелделерни бээр эргелиг. А огород тарывас, бажыңының даштында чашпан үнген кижилер боданыр апаар: черни ажыглап чадап кааны дээш төлевирни 10 катап өстүрер. Бо чүүл республиканың шупту чурттакчыларынга хамааржыр. Бажың чанында черге оода-ла мал чиир сиген тарып албас болза, талаар-ла: ол кижи бак карак боорундан аңгыда, акша-төгерикти база бажын ажыр төлээр.

Бүдүрүлге, албан черлери, организациялар черде тудуглары дээш чеже хирени төлээрил? Кызылдың организациялары ортумаа-биле 1 м² чер дээш 1 рубль 20 көп. төлээр. А хоорай төвүнде организациялар оон хөйнү санап бээр апаар. Рыноктуң дүрүмү ындыг. Чиигелделер бар бе? Бар. Ол бюджетте турар организацияларга хамааржыр: культура, улус өөредилгези, кадык камгалалы, профэвилел чер төлевиринден хостаттырар.

Республиканың кедээ хоорайлары Шагаан-Арыг, Чадаана, Туран, Ак-Довуракта организациялар 1 м² чер дээш 50 көпеек, а оларының чурттакчылары 1,5 көпеек төлээр. Кедээ суур чурттакчылары мынчаар төлээр: 1 м² — 1 көп.

Маңаа чөрүлдээлер турбазы-биле «Черниң доктаамал ажыглалының дугайында» херечилелдерни организацияларга «Чер ажыглалының күрүне актызы» деп документ белен болгуже берип каар (июль 1-ге чедир). Организацияларның ажыглап турар черинин хемчээлиниң шын-мегезиниң талазы-биле харыысалганы удуртукчу хүлээнир.

Черниң арендазы, үндүрүү, төлевири деп билиишкиннер бар болгай. Оларны канчаар аңгылаарыл? «Чер дээш төлевир дугайында» Хоойлунуң 1 чүүлүнде «Тыва Республикага черни төлевирлиг ажыглаар. Төлевирниң хевирлери болза чер үндүрүү, аренда төлевири, черниң нормативтиг өртээ болур» дээн. Ынчаарга аренда, үндүрүг, черниң өртээ дээрге чер төлевирлериниң хевирлери-дир. Аренда — ачылап алыры. Фермер, тараачын кижи мал-маган, тараа өстүрери-биле черни ачылап алыр. Ол дээш дугуржулга керээзин ёзугаар төлээр.

Маңаа тодарадып каар чүве — черни өй-хемчээл чок ачыладып туруп бербези. Ындыг болганда, ооң эң үстүкү хемчээли — 250 га. Ону ол үр хуусаада (50, 100-даа чылда) ажы-төлүнге арттырып бээри-биле арендалап ап болур. А бир эвес фермерге, тараачынга одарбелчиир, ногаа, тараа өстүрер чер 250 гадан хөй херек болза, ол аңаа немей черни ап алгаш, оон ажыглалы дээш чыл санында үндүрүг хевири-биле санажыр.

Билдингири-биле чугаалаарга, арендаторлардан аңгы чер ажыглакчылары шупту чыл санының чер үндүрүүн төлээр, а арендаторлар — черниң аренда өртээн төлээр, ол-ла.

Төлевирлерниң шупту хевирлери чер-чер Советтериниң агар санынче кирер. А район Советтери чер өртээнден кирген акша-төгериктиң 10 хуузун республика бюджединче шилчидер.

Черни эки болбаазырадып, ону чөптүг ажыглаар дизе, хөрзүн-даа, өдек-даа сөөртүр апаар, аңаа өстүрүп алган продукциязын (далган-тараа, эът-сүт) садып-саарары-биле ону ыңай-бээр чедирер болгай. Ынчап кээрге маңаа чүү кол херек-тир? Шын, транспорт-ла болгай. Ынчангаш чер-черлерге, суурларга чүък сөөртүрүнүң талазы-биле кооператив азы биче бүдүрүлгени тургузуп ап болур. Бо дугайында Советтер шыңгыы боданып, кижилерге боттуг дуза көргүзерин бирги черге черниң сорулгазы кылдыр салгаш, ындыг биче бүдүрүлгелерни организастажыр херек.

Сагынгыр-тывынгыр сайгарлыкчы кижилер машина-балгат ачылап, хөлезилеп, садып тып алгаш, транспорт хандырылгазының биче бүдүрүлгелерин тургузуп алза, оларның боттарынга-даа, чер-чуртташтарынга-даа ажыктыг, ачылыг болур.

Черге хуу өнчү дугайында кезек бодалдар. Черге хуу өнчүнү тургузар, ону садар, садып алыр эрге дугайында Россия хоойлузунда чөпшээреп каан. Ынчангаш рыноктуң болгаш амыдыралдың негелдези-биле Тывага чер кажан-бир хуужуй бээриниң байдалы тургустунуп турар деп чугаалап болур. Тыва черни садып каантарга, тывалар чер чок куруг артар деп сезиглелдер бары шын. Мен бодаарымга, бо талазы-биле улуг хөлзээн хереэ чок. Чүге дээрге черге хуу өнчүнү тургузары дээрге-ле даштыкының иштикиниң бай херенгитеннеринге черни садып-ла эгелээр дээни ол эвес-тир. Ындыг чүве кажан-даа турбас. Кымга садарын хоойлуга көрүп каар, тыва черни чашканнавазының механизми ыяап кылдынар апаар.

Чоокка чедир-ле черге хуу өнчү тургузарынга тыва чоннуң барык шуптузу удурланып турган болза, ам ажыл-агыйның чаа арга-хевирлери-биле ажылдап эгелээн фермер, арат, тараачын кижилер черни хуужударының чугулазын билип турар апарган. Чижээ, чоокта чаа араттарның бир улуг хуралынга черни хуу кылыр бе деп айтырыгга хуралдың 90 киржикчизи шупту «ийе» деп харыылаан. Азы өскээр чугаалаарга, ажылды холу-биле тудуп кылып турар кижилер черниң ээзи болбаска хоржок-тур деп чүүлдү караа-биле бүзүреп көрүп эгелээн. Ынчангаш чоорту, кезектеп-даа тургаш, (харыугда шуптузун эвес) черни хуужударының айтырыы боттаны бээри магатчок. Чүү-даа чүве ээлиг боорга, эмге-сескелиг турары билдингир.

Бо материалды белеткээриниң мурнунда республиканың Чер күркомитединиң чер ажыглалының контролюнуң талазы-биле килдис начальниги Г. И. Штейнборм болгаш республиканың Бойдус камгалалының күркомитединиң даргазы Д. Х. Ооржак-биле чугаалажып, консультацияны алган мен. Оларның бодалы база ындыг: Тывага чер чоорту хуужуй бээр. Кандыг-даа таварылгада чурттап орар черивисти чечектелдир ажыглап, камнап-карактаар болзувусса, чер бисти ол дээш шаңнаар. Ынчан черниң ёзулуг ээлери апаар бис.

Надежда ЭРГЕП

Чылдар болгаш кижилер

АРАТТАРНЫҢ ТӨЛЭЭЗИ

Сүт-Хөл районнуң «Ишкин» совхозта М. Б. Ондарны районда хүндүлүг, ону таныбас, билбес кижи чок деп чугаалаар болза, улуг-ла частырыг болбас боор. Меңниг-оол Баянсановичиниң алыс мергежили тракторист. 33 чыл иштинде «демир аъттың» дынын салбайн, «мунуп» келген. Ол үениң иштинде ДТ-54, ДТ-75, МТЗ тракторларны башкарып, оларның тургузуун ыяк билип алган. Меңниг-оол Баянсановичиниң эдилээн техниказы белен үрелбес, харын улам эдигер кижи. Ол бүгү ээзиниң камныг эдилелинден, ой-шаанда техниктиг ажаалдазын чорудуп, үзеп-чаап турарындан хамаарлыры чугаажок.

Хоочун тракторист Меңниг-оол Ондарның андарган шөлүнүң, сээрткен чүъгүнүң хемчээлин санаары берге. Ол болдунмас-даа. Муң-муң гектарлар, тонналар-биле санаар. Алдыы, Үстүү Ишкиннер, Соорга дээш ооң чүък чедирбээн, малчыннар көжүрбээн чери ол чоок-кавыда чок. Кыштың соогунда-даа, чайның изиинде-даа, хат-чаъстыгда-даа, дүне-хүндүс-даа малчыннарны көжүрүп каар, малының чемин, сиген-ширбиижин чедирип бээр чораан. Ооң ынчаар ажылдап чорааны мөзү-бүдүжүнде, ажылга кежээ, кижилерге дузаргак чаңында. Кады ажылдап чораан эш-өөрүнге чагам дивейн, дузалаар кижи. Чаңгыс чер-чурттугларының ону хүндүлээриниң бир чылдагааны-даа ол.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның тургустунуп эгелээни, үениң бир онзагай чаа талазы болгай. Бот-тускайлан ажылдаары белен эвес херек. Чамдык кижилер, ону билгеш, ам-даа манагзынып олурарлары чажыт эвес. Шупту чүве кижиниң бодундан хамааржыр, ажылды бүдүрүп шыдаар мен деп боду бодунга, эш-өөрүнге бүзүрээр болгаш. Меңниг-оол Баянсанович 7 кижи составтыг Ооруг деп арат ажыл-агыйын тургускан. Ооң тургускан ажыл-агыйында өг-бүлезиниң ишти, төрелдери ажылдап турар. Оларның кырынга ам-даа 2 кижи немежир.

Эрткен чылын совхозтан 29 га черни алгаш, аңаа кызыл-тас тараан. Ооң дүжүдү багай эвес болган. 1 гага онааштыр 17 центнер дүжүттү алган. Ол дээрге, сайлыг, даштыг Ишкинге багай эвес дүжүт. Кызыл-тастың үрезинин чажарының мурнунда черни эки болбаазыратканы, тараа үнүп кээрге, ону ажааганындан база дүжүт хамаарылгалыг болганы чугаажок. Күзүн арат ажыл-агыйы ниитизи-биле эки шынарлыг 50 тонна кызыл-тасты ажаап алган. Ооң 15 тонназын күрүнеге саткан. 13 тонна кызыл-тасты дээрбеге тырттыргаш, далганын чаңгыс чер-чурттугларынга улуг эвес өртекке саткан. Келир чазын чажар үрезинин четчири-биле курлавырлап алган.

Эрткен чылын Меңниг-оол Баянсановичиниң арат ажыл-агыйынга техника аймаа чок турган болза, бо чылын МТЗ-80 деп тракторга чединген. Ажыл-иш бо чылын элээн шуудаарынга ажыл-агыйның кежигүннери бүзүрей бергеннер. Тараачында-даа, арат-даа ажыл-агыйга кол чүве техника-ла болгай. А кылыр ажыл-ла хөй. Ооругнуң хараганын, талын, дажын аштап тургаш, тарылга шөлүн 90 га чедир алгыдар. Тарылга шөлүн кайы совхоз, колхоз ынчаар улгаттырып ап турганын кажан көрүп чораан бис. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының бир эки талазы ол. Оларның кежигүннери кандыг-даа ажылдан кортпас, бүгү тура-соруун, күжүн, демин кадып тургаш, кызып ажылдааш, продукция бүдүрер.

Арат ажыл-агыйының трактору бар. Аңаа кожуг машиналары тып алыр болза, улам эки ийик. Ол-бо черлерден, бүдүрүлгелерден диленип, сураглаттынып, чер болбаазырадыр техника аймаан база Меңниг-оол Баянсанович тып алыр деп турар. Ооң ыңай, далган тыртар дээрбе тургузуп алыр күзелдиг кижи.

Ажыл-ишчи, бөдүүн механизатор тывынгыр, угаангыр, сагынгыр, бот-тускайлаң ажылдап шыдаар арга-хоргазын арат ажыл-агыйынга мынчаар тыпкан.

Амгы үеде Сүт-Хөл районда 67 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары тургустунган. Олар ам-даа ковүдээри чугаажок, чүге дээрге бот-тускайлаң ажыл-агыйлыг ажылдаксаар кижилер хөй.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның төлээлериниң үшкү Бүгү-россия съездизинге Тываның араттарының болгаш тараачыннарының мурнундан делегат бооп киржип, чоокта чаа Москва чедип чораан. Аңаа чорааш көрген, билген чүүлдери ооң ажыл-ижинге база ажыктыг болганы чугаажок.

Хеймер-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТА: арат Меңниг-оол Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

САГЫП АЖЫЛДААЛЫ

«Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун февраль 13-те очулдуруп парлаан бис. Ооң хемчээли улуг — барык үш арын чыгы. Мурнунда бистиң башкарыкчывыс — Парлалга дугайында ССРЭ Хоойлузундан ол делгереңгей болгаш тода. Редакция коллективи ону кичээнгейлиг өөренип, херек кырында ажыглап кирипкен. Ооң-биле кады номчукчуларга чаа Хоойлу дугайында кыска тайылбыр бээри артык эвес деп, ол санаан. Ынчангаш бо чүүлдү парладывыс. Ону белеткээринге юрист, хоочун журналист Ойдуп Даландаевич ИРГИТ киришкен.

Баштай мындыг бичии дүгүржүлга кылып алыыл, номчукчу. Бир-тээ, чугаа солунувус дугайында болуп турар чүве болганда, маңаа кыска болуру-биле парлалга деп сөстү ажыглаал аа.

Массалыг информация хостуг деп бир дугаар чүүлде-ле айыткан, азы информацияны (медээ-даа деп болгай бис) дилээрин, алырын, бүдүрерин база тарадырын, парлалга черин тургузарын, ооң ээзи болуруң, ону ажыглаарын база баш билип башкарарын **кызыгаарлап болбас.** Ынчалзажок мында көөр ужурлуг чүве бар — ол бүгү РФ-ниң хоойлуларынга дүүшкен турар ужурлуг. Кызыгаарлаашкын кылып болбас дээнинге немештир **цензура** (баш удур номчуур, көөр, хынаар) **кылырын** бо Хоойлу **хоруп турар.** Азы өскээр чугаалаарга, редакцияның парлап үндүрер дээн материалын кым-бир кижи, орган-биле баш удур дугурушпас (бир эвес ол автор боду азы интервью берген кижи эвес болза), **медээни тарадырын кым-даа хоруп шыдавас.**

Ооң-биле чергелештир материал бижип турар кижи бүрүзүнүң шуут-ла дүмчүкка кертип алыр ужурлуг чүүлдерин ук Хоойлуда онзалап айыткан (4-кү чүүл): **парлалганы кеземче херээнге онаажыр хире үүлгедиг кылыр сорулга-биле ажыглап болбас — ол бирээде** ындыг. **Ийиде,** күрүне чажыды болур медээлер таратпас. **Үште,** эрге-чагырганы эжелеп алыр, конституция ёзугаар тургузугну база күрүнениң чаңгыс аай бүдүн чорукун **күш-биле өскертир** деп кыйгырып болбас. **Дөртте,** аймак-сөөгүн, ангызын, социал байдалын база шажын-чүдүлгезин барымдаалаан эптеш чок чорукту азы өжээннежилгени кыптыктырарынга ажыглаан туруп болбас. **Беште, дайын** суртаалдавас.

Бо талазы-биле чамдык чижектерни бистиң номчукчуларывыс билир, ындыг чүүлдерге удурланыышкынын илереткен чагаалар редакцияга келгилээн. Сапега дээрзиниң чүүлүн база улус ынчаар көрген. Ооң материалынга хамаарыштыр удурланган бижиктерни Москваже чорутканын дыңнаткан бис, ынчалзажок тодаргай харыы келбээн. Бистиң Журналистер эвилелинге «Голос» солуннуң редакторуу телефон дамчыштыр дыңча дээнин чүгле дыңнап турар бис: ол кижиден «чарылган» бис, буруувус билингенивисти база С. В. Козлованың чүүлүн удавас парлаар бис. Мындыг таварылгалардан аңгыда, бистиң солунувуска база үстүнде чүүлдерге хамааржы берги дег «чыттыг» материалдар бижикчилерден чамдыкта чедип кээрин чажырбаалы. Олар солунга үнмейн баар дээрзин чугаалаары артык боор.

Бо талазы-биле база бир немелде. Бир эвес чаа тургустунуп турар солун бо Хоойлунуң 4-кү чүүлүнге («Массалыг информацияның хостуун хажыды ажыглаарын болдурбазы») дүүшпес болза, ону бүрүткевес (13-кү чүүл): бир эвес кайы-бир редакция 4-кү чүүлдү чыл дургузунда чаңгыс эвес удаа хажыдар болза, ол солунну үндүрерин суд шиитпири-биле соксадып каап болур. Черле ынчаш ук Хоойлунуң ол чүүлүн хажыдар болза, кеземче херээнге чедир харысалга онаарын билзе чогуур.

Бистиң номчукчуларывыс, бижикчилеривис Хоойлунуң IV эгези-биле база эки таныжып алыр болза деп күзеливис бар. Ында парлалганың хамаатылар база организациялар-биле харылзааларынга хамаарышкан айтырыглар кирген. Хамаатылар парлалга дамчыштыр шын медээлерни алыр эргелиг, а парлалга оларны дамчыдып тарадыр дээш, оларны алыр сорулга-биле ол-бо черлерге, кижилерге айтырыгларны тургузар, чогум ону канчаар кылырын тода айтып каан. Медээ бээринден ойталап болур таварылгалар эвээш, ол дээрге күрүне, коммерция чажыды, хоойлу ёзугаар тускай камгалаан медээлер-дир. Чамдык черлер (даргалар) ооң өске-даа «чажыттарын» чугаалавас болгай, ол шын эвес бооп турар ышкажыл. Ооң аңгыда, Ооң адын адап болбас деп негелде-биле медээ берген кижини редакция ажытпас (чүгле суд негелдезин күүседир). Редакция автор эргелерин долу сагыыр.

Бижикчилерниң кичээнгейин 42-ги чүүлче угландырып көрээл. «Редакцияже чорутткан чагаа массалыг информацияның чепсээниң медээлеринге болгаш материалдарынга ажыглаттынган туруп болур...». «Хамаатыларның чагааларынга харыылаары болгаш оларны сайгарып көөр эрге-хүлээлгелерлиг организацияларже база албан-дужаалдыг кижилерже ол чагааларны шилчидерн редакцияга албан эвес». Мында **чагаалар ажыглаттынган туруп болур** (азы албан эвес дээн уткалыг), **чагааларга харыылаары,** оларны **шилчидери албан эвес** дээн билиишкиннер чаа чүүл болуп турар. Хоойлу үндүрүкчүзүнүң чүнү барымдаалааның маңаа тайылбырлаары берге боор, ынчалза-даа хоойлу хоойлу-ла болгай — ону сагыыр апаар. Ол ышкаш «Бир эвес Хоойлуда өске чүүл көрдүнмээн болза, редакцияның алырындан ойталааны чогаалды, чаганы, өске-даа медээни азы **материалды парлаар кылдыр редакцияны албадаар эрге кым-да-даа чок»** дээн чүүлдү сактып алза чугула. Чажырып канчаар боор, автор бижип алган материалын, редакция алыксавайн турда-ла, кызып-кызып сыгаар, оон чадажып кааш, «үстүкү органнарга» чарбыыр, а олары кырындан сы базып албадаар чүве нептереңгей турду. Эрткен соңгулдалар үезинде бир чагааны «үстүүртен» шуут албадап салдырган. Мырыңай чоокта чаа бедик бир эш ооң чагаазын, утказын хажытпайн, допчулалга киирип каарга-даа, ону өкпелеп, редакторже чагаа бижип, кортпактааш, олче-боже дамчыдыкар деп негээн болгай.

•

Хамаатыларның азы организацияның ат-алдарын болгаш төлептиг мөзүзүн баксырадып турар парлалгага үнген шын эвес медээлерге удурланган харыыны бээрин олар редакциядан негээр эргелиг. Бо таварылгада чүнү канчаарын Хоойлунуң 43-46 чүүлдеринден билип ап болур, оларда ол айтырыгны канчаар шиитпирлээриниң чурумун айтып каан. Ынчангаш бо таварылгада (ону болдурбазы — бистиң сорулгавыс болуру чугаажок, ынчалза-даа амыдырал амыдырал-ла болгай) база-ла бүгү чүве Хоойлуда айытканын ёзугаар болган турарын кичээри чугула. Ооң башка хөй шуугаазын көвүдээр чадавас. Амгы байдал-биле алырга, бистиң билип турарывыс, чамдык кижилер дегийт-ле судче маңнаарын бодаар. Чогум бо Хоойлуда мынча дээн-дир: шын эвес деп удурланган харыыны чарлап тарадырындан ойталаан азы ук харыыны бээриниң бо Хоойлуда доктааткан чурумун хажыткан таварылгада шын эвес деп көрүп турар медээлерни тараткан хүнүнден эгелээш чыл дургузунда судче хомудал киирип болур. А РСФСР-ниң Негелде дүрүмүнүң 7-ги чүүлүнүң 6-гы кезээнде мынчаар айыткан-дыр (1991 чылда эдилге ёзугаар): «Шын эвес деп удурланган чүүлүн азы харыызын массалыг информация чепсектеринге чарлап таратсын дээн хамаатының азы организацияның негелдезин суд чүгле массалыг информация чепсээниң редакциязы ону кылырындан ойталаан азы ону хоойлу ёзугаар доктааткан чурум ёзугаар кылбаан таварылгада көөр». Моон илдең эвес бе — **ойталаан соонда судка киирер** ышкажыл.

Мындыг таварылгалар болбазының кол-ла магадылалы журналист кижи «аңаа дамчыткан медээниң шынныын хынаар» ужурлуу, бо Хоойлуда онзагай чүве чүл дээрге бо негелде журналистиң эргези-даа, хүлээлгези-даа болуп турары (47-ги чүүлдүң 8-ки пунктузу база 49-ку чүүлдүң 2-ги пунктузу). Бистиң бижикчилеривис база бо негелдени удуртулга болдурарынга идегээр-дир бис. А чогум бо Хоойлуну хажыткан дээш **харысалга журналистерге-даа, авторларга-даа онаажыр** апаарын черле онаап чорзувусса, утпазывысса-ла эки.

57-ги чүүлде редакцияның харысалгага онаашпайн баар таварылгаларын айыткан. А 58-ки чүүлден парлалганың хостуун кызагдааны дээш кым, канчаар харыылаарын билип ап болур.

Бо кыска тайылбырның кол сорулгазы — ажылывысты, харылзааларывысты Хоойлуга үндезилеп, ону сагып, чөптүг ёзу-биле кылыыл деп кыйгырыг болуп турарын эскерген боор силер.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

«Шын» солун редакторунуң оралакчызы.

МОСКВАНЫ КАМГАЛАШКАН КЫС

Ажылдаар өрээлимге чогаалчы, эртемден Моңгуш Борахөевич Кенин-Лопсан кирип келирге, шыны херек девидей берген мен. Редакцияга ховар келир бо хүндүлүг кижи аңаа келбээн деп чүвени билип ордум. Ажыл-ишчи, амыдыралчы чугаа аразында, эрткен чылын Москва камгалалының 50 чыл оюн бүгү чурт демдеглеп эрттирген дээрзин ол чугаалааш, Москва камгалалынга тыва кижилер киришкен чүве бе дээрзин менден айтырды. «Билбес мен, Москва камгалалынга киришкен тыва кижи кайда боор» деп шынна сеткилим илереттим. Ол кезек када боданып ора, буурул бажын суйбай каапкааш: «Ындыг кижи бар, ооң дугайында солун чугааны эккелдим. Боду-биле база чугаалааш. Бодум бижиир бодаан кижи мен, кадыым арай хоржок ышкааш» дээш демдеглел бижээн саазын берип кааш, байырлашкаш чорупкандан бээр элээн үе эрткен ышкаш.

•

Чогаалчының сүмези-биле Москва хоорай-биле салым-чолун холбаан, немец-фашистерден Москваны өске эш-өөрү-биле камгалашкан Тыва кызын силерге таныштырарын кызып көрейн. Маңаа «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп домак черле хөлчок тааржыр ышкааш. Шынап-ла, солун төөгүлүг кым боор ол деп айтырыгга харыы дилээри-биле чогаалчының демдеглелин болгаш маадыр угбайның сактыышкынын ажыглаан мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы кадыг-берге, дүвүрээзиниң 1941 чылы турган. Москвага Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединге орус, моол, тыва уруглар өөренмишаан. Муңгаргай, өл-шыктыг, куу туманныг ол күс ышкаш, кижилерниң сагыш-сеткили база ындыг. Дайынның халаптыг уржуктарындан сагыш амыр чүве кайда боор, дүвүрел, коргуушкун, өжээн — чүрек бүрүзүнде. Сентябрь эгезинде Москва хоорайның партия райкомнарынга актив хуралдары болуп эрткилээн. Москва-Скворецк районнуң актив хуралынга Совет Эвилелиниң Маадыры И. Д. Папанин камгалалды күштелдирер дугайында чүве чугаалап турда, студентилер база киришкен. Оларның бирээзи Тыва чурттуг хып дээн чалыы кыс Селикпаа болган. Москвачылар-биле бир дөмей, кезек даштыкы студентилер кичээлден дашкаар хамааты камгалалының түр хуусаалыг курстарынга өөренип эгелээн. Селикпаа база дүрген дуза чедирериниң эмчи сестразының түр курузун дооскаш, диплом биле хөрек демдээн база «Кызыл крест» деп бижээш, чуруп каан пөстү алган. Ону дежурныйлаарда ажыглаар эрттирилге кылдыр баглап алыр, кая-даа ооң-биле хостуг чоруп болур. Фашистерниң ужар-хемелериниң даажы дыңналып, халдап-даа турза, олар чүнү-даа канчап шыдаваан.

...Өөренири-биле Селикпаа университетке эртен эрте халып келирге, дүне бомба дүшкен, бажыңның солагай талазы чартыы чок болган. Арткан өрээлдерге сыңмарлажып алгаш кичээлдээрге, одалга системазы үрелгенинден чүгле диш шаккылаар. Шынап-ла, Москва камгалалы-биле салымын кошкан, аар-берге амыдыралды, дайынның халавын караа-биле көрген кара чаңгыс тыва кыс орус дылды колдады өөренип, күзелин чедип алыр дээш кара хинчекти көрүп-даа турган. Ынчан аъш-чем айтырыы эң берге, хүнде чиир 200 грамм хлебти оочурлап садып алыры безин улуг хинчек.

Москвадан үнер-кирери шуут хоруглуг. Бир эжи орус уруг-биле ополченнеп чорууруң шиитпирлеп алгаш, хоорайның шериг комиссариадынга баргаш, эмчи сестразының курузун дооскан шынзылганы, шериг хүлээлгелиг дээр документини көргүзерге, даштыкы кижи дээш Селикпааны чөпшээревес болган. Ол комиссар эки кижи болганындан байдал экижий бээрге, шериг эмнелгелеринге ажылдаарын, балыгланган солдаттарга дузалажырын чөпшээрээн.

Октябрьның ийиги чартында өөренип турган университетдин Москвадан Үзбек ССР-ниң Фергана хоорайже көжүрер дээн кежээзинде хайлыг чүве, Селикпааның эъди изип аарый бээрге, эмчиге апаарга, ону даштыкы кижи дээш чер адаанда өрээлге чыттырып каан. Ийи хонганда, кажан оон үнер деп турда, дайзынның бомбазы ол эмнелгениң бир талазынга дүшкен, Дарс-дирс-ле дээн. Селикпаа чүнү-даа билбес болган, миннип келирге, дүлей-даа болза, дириг арткан. Шак ындыг каргыштыг халапты, өлүм-чидимни, өртең-хүюкту ол Арбат шөлүнге безин чеже-даа катап көрген.

Дайын үезинде кады чурттап, өөренип турган башкылары аңаа эргим арткан. Олар-биле барып-чогун үлежип, сеткил-сагыжы чаңгыс турганы солун. Декабрьның чыккылама соогунда Селикпааның кедер кышкы хеви чок боорга, буянныг башкылары улуг-даа болза, идик-хепти кедирип, ажаап-карактап турганы дээш Селикпаа бөгүн безин черге чедир мөгейип чоруур. Ынчалза-даа аштап-түрээн, орбак-самдар херээженнер, ажы-төл Москва чоогунга оңгар, оңгулар казып турганы, панфиловчуларның фашистерниң танкыларын чуура шапканы, ол коргунчуг үе-шак тыва кыстың чүрээнге улуг исти арттырган.

1942 чылда Фергана баар демир-орукка балыглаткан, аарыг-аржык шериглер-биле кады, оларны ажаап-тежээп чораан, кайгамчык чылыг, хар-чам-даа чок оранга ол чедип келген. Аңаа олар кежээкиниң алды шактан дүнекиниң 12 шакка чедир кичээлдээр, чүге дээрге хүндүс эмчи сестразы дооскан херээжен студентилер шериг эмнелгелеринге дежурныйлаар, балыгланган дайынчыларны ажаар турган. Өөредилге чылын ынчаар дооскаш, дыштаныглга үезинде Кыргыс ССР-ниң «Кызыл-Хая» ажыл-агый черинге сиген, тараа-даа ажаашкан...

1943 чылда Москва адаанда демир-орук вокзалынга Тываның эки турачыларын бистиң элчин чериниң бөлүк ажылдакчылары, Чөөн чүк улустарының университединиң студентилери, башкылары болгаш москвачылар улуг өөрүшкү-биле уткуп алган. Тыва дайынчыларның өөрүшкү-маңнайы арын-шырайларындан илдең, эр, кызы-даа ылгаттынмас, шупту чаңгыс аай шериг хептерлиг, Тывага кады ополченнеп турган өөрү Галина Сыңаа, Бичен Ховалыг, Норжуң Кыргыс болгаш өскелер-даа бар. Оларның-биле «Катюшаны», «Бирээзи барыын чүкче, бирээзи өске чүкче» болгаш өске-даа дайынчы ырларны бадырып, оларны дайынче үдээн кижилерниң бирээзи база Селикпаа болган.

Дайынның, амыдыралдың кадыг-берге шылгалдазын көрүп эрткен, 70 харын декабрьда демдеглээн, Москва камгалалынга киришкен Селикпаа Лопсановна Болдур-оолдуң намдар-төөгүзүн ооң күш-ажыл дептеринден база көрүп болур. Ону кончуг кысказы-биле көргүзерин оралдажыйн.

Республика чергелиг персоналдыг пенсионер Селикпаа Болдур-оол хөй-ниитиниң ажылдарынга идепкейлиг киржип, аңгы-аңгы ажылдарга бараан болуп келген. Партия Кызыл хоорткомунуң кежигүнүнге, хоорай Советиниң депутадынга, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң улус төлээзинге, Министрлер Чөвүлелиниң партия болгаш профэвилел комитеттериниң даргазынга, партия обкомунуң штаттан дашкаар инструкторунга, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киддис эргелекчизинге 20 чыл ажылдааш, пенсияже үнген. Эки ажыл элеп читпес дээр.

Ооң кады чурттап, ажылдап келген өөнүң ээзи Борис Болдур-оол партия, совет ажылдарының хоочуну, Тываның өөредилге-чырыдыышкын министри чораан. Селикпаа угбай беш уругларның хүндүлүг авазы. Тыва Арат Республиканың бүгү херээженнериниң 1941 чылда болган хаак маргылдаазынга киришкеш, Селикпаа Республика чемпиону деп атты чедип алган, ол база төөгү. Бо кыска чүүлдерден Селикпаа Лопсановнаның ажыл-ижи, арын-шырайы, чурттталгазын халас эрттирбээни көстүп келир ышкажыл.

Сарыг-оол КУУЛАР.

КЫМНЫҢ-БИЛЕ ДАЙЫЛДАЖЫРЫЛ?

«Танк шериглеринде корум-чурум эки» деп сураг-жаан чугааны америк танкистерге хамаарыштырары ам берге апарган. «Дайзынның овур-хевири» чиде бергени-биле АКШ-тың бүгү чепсектиг күштеринде дег, танк шериглеринде база нарын айтырыглар тургустунган. Ол дугайын тайылбырлакчы Партик Тайлерниң Парижтиң «Интернэшнл геральд трибюн» солунунга чүүлүн «За рубежом» сеткүүлге бергенинден номчукчуларга сонуургадыр-дыр бис.

Келир үениң танк экипажтарының командирлери хат-кавыскылыг тей баарында бөкперлежи берген — олар боттарының улуг башкызы Перси мугулдурунга дайынның маадырларының бирээзи полковник Джон Силвестрниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнап турары ол. Ол бодунуң өөреникчилеринге Совет Эвилелиниң буступ дүшкени оларның албан-дужаал чедип алырынга канчап-даа шаптыктавас дээр чижектиг чүүлдү тайылбырлап бээрин кызыдып турар. Чугаа болза АКШ-тың чепсектиг күштериниң Форт-Нокста өөредилге төвүнге бооп турган.

Полковник мөге-шыырак, чиге чарт үннүг кижи. Ол бир чыл бурунгаар 24-кү кулк-танк дивизиязының «парлар» бригадазын Кувейт аэропортун хостаарынче командылап турган.

Ам ол дагдынычы дайынчы аныяк лейтенантыларга болгаш капитаннарга «соок дайын» үр артар-даа болза, бир-ле хүн олар дайын шөлүнге тулчуушкунга киржип болурлар деп чүвени тайылбырлап турар.

Дайын дайын-на болгай, дайзын силерни узуткап каар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр деп, полковник бадыткап турар.

Кувейтти хостаарының маадыры бир чүүл дугайында ыттавайн эрттирип турар — дайзын, удурланыкчы дээрге ам чогум кым бооп болурул? Чүвениң ужуру чүл дээрге ону ол боду-даа тода билбейн турар.

«Соок дайын» доозулган, ынчангаш келир үе «шериг Американың» мурнунга ооң мурнунда көстүп көрбээн айтырыгларны тургускан. Ынчаарга ол дадагалзаашкын, дүвүрел делегейниң ийиги дайынының доозулганындан бээр боттарының мээзинге дайзын бар, ол дээрге совет дайзын деп чүүлдү сиңирип алгаш, дайын уран мергежилин шиңгээдип ап келгени шеригиниң

Парлалга арыннарындан

танк колледжтеринде шуут илдең. Дайзынның ол овур-хевири, Барыын Европага удур чүс чедир дивизияны октаптар болгаш Каттышкан Штаттарга удур кала-даа дайылдажып болур аргаларлыг дайзынның овур-хевири шериг хептиг американнарның каш-каш салгалдарының бажынга сиңип келген. Ам ол овур-хевир эстип, хайлы берген. Американың чепсектиг күштериниң оларның ам делегейге ролю, бодунуң чуртундан дашкаар черлерде оларның турар сорулгазы чүү болурул дээн чижектиг айтырыгларга харыы чок, баш мунгаш арттырып каан. Ам кандыг чепсектер херегил, дайылдажырының аргалары кандыг болурул деп чүве база билдинмес апарган.

Делегейниң ийиги дайынының соонда мыңдыг тодаргай эвес байдалга шеригде албан эрттирип турар ийи миллион американнар кажан-даа таварышпаан. Ылаңгыя ССРЭ-ниң чаңгыс аай чепсектиг күштериниң, ону хандырып турган шериг-үлетпүр комплекизиниң дугайында чугаалалары берге апарганда мыңдыг байдал тургустунган.

Американы дайын айыылы чаавырылган, ынчалзажок шуут читпээн: Багдад чагырыкчызының дугайын сагындырарга четчир.

— Шилчилге үе-чадазында айыылдыг байдалдар тургустунуп кээп болур — деп, танкистер белеткээр ол шериг училищезин удуртуп турар генерал-майор Томас Фоги санап турар.— Аңыт чер артында-ла дайзын чаштынып алгай чыдар деп чугаалаар бодавайн тур мен, ынчалзажок американнарның боттарының чугаалап турар чүүлдерин херекке албайн барып болбас. Бистиң эрге-ажыктарывыска кыжаныг тургустунуп кээп болур. Ынчангаш хол даян олуруп болбас, дайынга белен болур херек, улуг эвес-даа дайынга болза белен болуру чугула.

Форт-Нокста полковник Деннис Лонг кулк-танк шериглериниң белениниң талазы-биле харыылаар болгаш 15-20 чыл мурнады кандыг танкылар, боо-чепсектер шериг үлетпүрүнден херегин баш удур сүмелээр ужурлуг. Ооң бодалы-биле:

— Бис боттарывыстың «ойнаар» командавысты чартык чүс чыл иштинде дерип, чепсеглеп, неделя санында беш хүнде белеткендирип келдивис, ынчалзажок чаңгыс-даа «оюн» ойнатпадывыс. Биске илергей шынарларлыг, тодаргай дайзын турган, ону бис хандыр өөренип, сайгарып келдивис. Ам бис белеткелдерин неделяда чаңгыс катап эрттирип, шиитизи-биле удурланыкчывыс дугайында чүнү-даа билбейн турар бис. Ооң «ойнаар» дүрүмнерин, командазында кымнар, чеже кижи барын билбес бис.

Совет империяның буступ дүшкени миллион-миллион американнарны, оларның конгрессте төлээлекчилерин чепсектиг күштерни дыка улуг хемчээлге кызырары дээш туржуруунче оттурган. Ол чорук Буштуң администрациязын шеригниң улуг хемчээлдиг бюджедин, чоорту-даа болза, кызырарынче албадап турар.

— Мээң бүгү медерелдиг амыдыралымның дургузунда совет айыыл дээрге бистиң бүгү базымнарывыска идиг берикчи бооп келген — деп, конгресстиң төлээлекчилер палатазының чепсектиг күштер херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы Лес Эспин чугаалаар.— Ам мурнундагы чүүлдер ис чок чиде берди, ынчангаш бис мооң мурнунда баштарывыска кирбейн турган айтырыгларны боттарывыстың мурнувуска салыр ужурлуг апардывыс.

АКШ-тың камгалал министри чораан Гарольд Браун шериг кандыг болур ужурлугул деп чүвени тодарадыры чугула деп санап турар.

— Бис Мурнуу азы Соңгу Корейге дайылдажырывыс албан турган бе? А Перси мугулдурунга дайынга киржиривис чүл ол? Хүлээлгевис бе? Мурнуу Африкага азы Латин Америкага бистиң киржилгевис албан херек бе?— деп, айтырыгларны ол салып орар.

— «Соок дайынның» төнгени камгалал чагыгларын тодарадырының эрги аргаларындан ойталаарын негеп турар — камгалал министри чораан өске бир кижиниң, Джеймс Шлесинджерниң саналы ындыг.

1990 чылдың августа Пентагоннуң амгы удуртукчузу Дик Чейни биле штабтар начальниктериниң комитединиң даргазы Коллин Пауэлл делегейниң бүгү девискээрлеринде АКШ-тың чепсектиг күштерин 25 хуу кызырарының, ооң-биле кады чаа хевирниң боо-чепсектерин, технологияларын ажылдап кылырынга акшаландырыышкынның көвүдедиринин стратегиязын ажылдап кылган.

Совет Эвилели-биле болган болуушкуннар ол стратегияга согуг бооп, ооң үндезинин шуут будап каапкан. Ынчалзажок АКШ-та шериг кызырыышкыннарынга удур бодалдыглар база бар, ам-даа эвээш эвес. Оларның сагыжы бөдүүн: кандыг-даа чурт боо-чепсээн эвээжедип дүжүре бээр болза, бодунче халдаашкынга сезикти тургуза бээр; дайын эгелээр-ле болза, ол хенертен болур, ынчангаш баш удур белеткелдиг турары чугула; а дайынга тиилээр деп бодаар болза, удурланыкчыдан чүгле күш талазы-биле ажыг болур эвес, а харын аңаа ойтур согугну бодунга эң эвээш когаралдар-биле таварыштырар ындыг болур ужурлуг.

Он-он чылдарда бактаап келген шериг талазы-биле бодалдарны ап октаптары дээрге шериг бюрократиязынга (ында хаара туттунган бүгү кижилерге база) улуг согугну таварыштырары ол деп чүвени олар бодап турар. Ынчап баар болза оларга халап эгелээни ол.

Ынчалзажок «чаа бодаашкынның» талалакчылары Берлин ханазының буступ дүшкениниң соонда ам мурнукузундан эвээш чарыгдалдар-биле улуг эвес, шимченгир күштерниң дузазы-биле айыыл чок чорукту, тодаргай айыыл чок апарганда канчап тургузуп ап болбазыл деп чүвени барымдаалап турар.

Пентагонда ол бодалды дыңнап турар апарган хире.

Сарыг-шажын болгаш чүдүкчү

ХАМ ЭВЕС-ДАА БОЛЗУМЗА...

«Хам-оол ийи арынныг бе?» деп декабрь 5-те үнген «Шында» Даваа-Самбуу Сарыгларның чүүлүн деткиирдир мен.

«Хайыраан бот» деп шиилде Хам-оолду мегечи, хуурмак кылдыр көргүскени ол үениң байдалынга хамаарыштыр ону ынчаар кылырынче ук шиини чогаадып бижээн кижини албадапкан. Ол үениң эң тергиин хувискаалчы даргаларының сорулгазы шажынны болгаш чүдүкчүлерни революцияның дайзыннары кылдыр хажыда көргүзерин негеп турганында деп бодалдыг мен. Хам-оолду эки мөзүлүг кылдыр көргүскен болза ук шиини чырыкче үндүрбес турган.

Ынчангаш амгы үеде Хам-оол Караны куспактап, чыттап, кожаннай бербейн, харын-даа: «Кыс—берген черинге, даш—кагган черинге» деп үлегер чугаа бар болгай, кужур уруум, ам канчаар, кадыг, халанчыг-даа болза, ынча дыка-ла дедирленип, хедерленип турбайн, барган черинге барып чурттаар болзунза эки» деп чагыыр болза өөредиглиг ышкаш. Бо чүүлдү ажыглап алгаш, хамнар болгаш оларның дериг-херекселдери база хамнаар аргаларының дугайында сагыжымда арткан, билир чүүлдеримни силер бүгүдеге сонуургадырын оралдажып көрейн.

Амгы сарыг-шажын катап төрүттүнүп, дирлип турар үеде чамдык эштер боттывынгыр ламалар дугайында сагыш човап, дүвүреп бижип турары чөп-ле ыйнаан харын. Ынчалза-даа аңаа дыка-ла сагышсыраанының ажыы чүү боор. Чүге дизе ламалаашкын дугайында ном, судурлар чоннуң холунда эвээш эвес болдур эвеспе, а чүгле эрги моол бижик болгаш таңгыт, төвүт бижиктерни кызып өөренип алыр болза ламалаар талазы-биле арга, ужур тыпты берип болур. Харын-даа хамнар болгаш хамнаарының аргаларының дугайында чаңгыс-даа бижиттинген чүве чок, ол чүгле аас-биле салгал дамчып келген болгаш, сөөлгү үеде уттундуруп бар чыдар-дыр. Ынчангаш хамнаашкын дугайында билир кижилер боттарының сүмелерин бижип, келир салгалдарывыска ачылыг белек кылдыр арттырып каар боор деп идегедим. Тожуну шыырак дээн хамнар чурту чораан дээр болгай. Тывага революция соонда шажынны болгаш чүдүкчүлерни революцияга удур чоннуң дайзыннары кылдыр чарлап, оларның ажыл-чорудулгазын хоругдаан турган. Кажан 1936 чылда үнген үндезин хоойлуда кижилерниң чүдүрү хостуг дээнин ажыглааш, ол үеде дыка хөй хамнар турган Сүт-Хөл девискээринге чажыртынган дериг-херекселдерин ужулгаш, катап массалыы-биле хамнаашкын эгелей берген турган. Ол үеде эң-не эскериичел, сонуурган, элээди назы үезинде турганым-биле хамнаашкын дугайында чүүлдерни утпайн чоруур мен.

Шыны херек, ол шагда, бо үеде ышкаш, хөй аарыг-даа турбаан чүве. Чүге дээрге агаар шуут арыг, суг болгаш оът-сиген эгээртинмес, мал-маган хөй, ак чем элбек болгаш, кижи бүрүзү күш-ажылга ыңак, ажыл кылбас чаңгыс-даа кижи турбаан. Ол үениң ажылдары күш-дамыр сайзырадырының эң эки мергежилгелери турган. Ылаңгыя тараа ажылы. Күш-ажылга дадыгыышкынның ачызында кижилер белен аарывас болгаш хамнар хөй-ле хамнап турбас боор чүве ийин оң.

Амгы үеде чүгле дериг-дүңгүрлүг хамнап турар улусту шиилерден, кинолардан көрүп турар бис. Дериг, дүңгүр чокка хамнаарын моон соңгаар көргүзер болза эки боор деп санал бар. Кино, шиилерде хамнарывыстың дериг-херекселдерин болгаш хамнап турарын көөрге, ёзулуг хамнарны көрүп чораан кижиге ора-сомазыдыр оң. Бир эвес аарыг кижиге ынчаар хамнаар болза, аарыг кижи сегиир хамааныйчок, аарыы дедир баар боор деп бодаар мен. Аңаа-ла дүңгүрүн кайы хамаанчокка даалададыр улдаан, алгырган, кыжкырган, алыраңнадыр даалыктаан турарга кайызын таарыжыр. Ынчанмайн канчаар, хөөкүй-ле артистеривиске ону айтып бээр, башкарар кижи бар эвес, бар-даа турган болза, хам дугайында бисти чүге башкылап бердиң, хам, ламалар мактаар дээн кижи сен бе, «бежен сестей» бердиң халак, ашак» дизе канчаар боор, ындыг үе турган болгай. Артистер хамнап турда көөрге дүңгүрүнде ыдыктүлүк-даа чок, алгы-биле шып каан төгерик чүведир, ону тудуп көрген эвес.

Хамнаашкын чурумун ёзугаар алырга, хамны хоол (чалап) алган кижи хамнаткаш, аңга астыкбарылга (төлевир) бээринден аңгыда, дүңгүрнү ыдыктаары база бар. Ол дээрге дүңгүрнүң тулазынга ак пөс манчак баглаары-дыр. Ол дүңгүр ыдыы сөөлүнде барып уттунмастай бээрге, чешкеш аңгылап алгаш, аңаа адыгдыргаа немзээш, ону ээрен кылып алыр болгаш, ону «Адыг-ээрен» дээр.

Хам хамнаарда дөрде ынаага күзүңгүзүн, а адыг-ээренин эжик бажынга ынаага азып алыр. Хамны хамнаткан кижи астыкты, барыгакты бодунуң шаа-биле бээр, кенчим шай азы таакпы, акша, мал-даа болур. Хам кижи боду ону, мону алыр мен дивес, берген шаа-биле алыр. Чогаалдарда улустуң саап ижип орган чаңгыс инээн, кара чаңгыс мунар аъдын алгаш баар дээни шуут шын эвес, а хам кижи харын-даа кончуг эвилең, эелдек болгаш чоннуң хүндүткелин бодунга чаалап алган болур ужурлуг чүведир. Хамнарның аарыглар аайы-биле аңгы-аңгы мергежилдиг хевирлиин эскерип болур. Шаанда Кызыл-Тайгага турган «Аскак-Хам» деп шолалыг Ондар Очуруу урутлар сылдаңгызынга эки кижи дээрлер база «Идик-Хам» деп шолалыг Сапынты улустарга чалаар. Калгасынныг Кара-Хам дээр Дондукту, кайгамчыктыг уран-шевер Дарган-Хелиң хам оларны бүгү-ле аарыгларның бажын билир дээр чүве.

Хам кижи хоошкунга баргаш, аарыг кижини судалдап, тарбыдап көргеш, ол аарыгны элдип шыдавазын чугаалааш, бодундан өске шыырак кижилерни хоол, азы лама чалап алырын сүмелеп база болур. Моон алгаш көөрге, хам бодунуң күчү-күжүнүң кайы хирезин миннип олурары ол деп бодаар мен. Аарыг кижиге хамнаарының янзы-бүрү аргалары бар. Дериг, дүңгүр чокта күзүңгү азы челбиниш тудуп алгаш хамнаар, а кайы-даа хамнаашкын үезинде аржааны кылыр, саңын салып, артыжаары албан болур.

Дериг, дүңгүр-биле хамнаарда, бир-ле дугаарында, күзүңгүзүн дөрге, ээренин эжикке азып алыр. Дүңгүрнү хам эвес, өске кижи отка кургадыр дөгеп, хап көрүп турган болу бээрге, хамга тутсуп бээр. Хам хамнаар мурнунда аржаан-биле чунуп алыр. Хамнаашкын үезинде аарыг кижиниң кол кижизи сүттүг сава-биле чажыг ылжып тудуп алгаш, хамның тайга-таңды адаан черинче, азы дээр-денер, кудуктулар диген, чок-ла болза кут-сүнезин кыйгырып курайлаан черинче «өршээ хайыраанан, буян-кежик, кут-сүнезин бээр-ле болзун, өршээ, өршээ!» деп чажыын өг дүндүүнден үндүр база отче чаңып-чалбарыыр ужурлуг.

Хамны хамнаарынга үстүнде белеткеп алган болгай бис. Ам хамывыс хамнап үнду-ле. Хамнаар тонун, бөргүн кеткеш, дүңгүрүн холга тудкан соонда бодунда бак-согун арылдыр, «аъдын» (дүңгүрүн ынча дээр), бодун артыжаныр, чүге дизе чедер чери бок, хир чок арыг, кылаң октаргай — үстүү оран болгай-ла.

Баштай дүңгүрүн саң кырынга хүн аайы-биле үш катап долгандырып айыстап артыжааш, ооң соонда солагай будун база-ла хүн аайы-биле саң кырынга долгандырып артыжаар. Ол дээрге ээзингиге тепкени ол, ооң соонда оң талакы будун ынчаар артыжап, аластааш саңны арта база бээр. Ол ырак-узак аян-чорукче аъттаныпканы ол-дур. Оон ыяңгылыг, уяранчыг, сырыннылыг сыгыдып сыгырып, оожум шыңгырадыр чайганмышаан, баштай орбазының кыдыы-биле дүңгүр эриин каш алар хап чоруй, чоорту дүңгүрнүң кагар черин орбаландыр соктавышаан, оожум алганып эгелээр. Ооң ам Курбустуже орукта ырлап бар чыдар демдээ ол болур. Хам чедер ужурлуг черинде четкен, ужуражыр ужурлуг чүвелери-биле чугаалажып турар хевир-биле алганы бээрге, хамның алганыын сөс эрттирбейн дыңнаарын ында олурганнар кызыдар, ыыт-шимээн, шимчээшкин чок баар, а чүгле хам болгаш чажыг чажар кижи шимчеп турар боор чүве.

Хам шуудап хамнай бергеш, аарыг кайызын, чүүден, чүнүң хайы-биле болу бергенин элдээрти сөглеп, ол кижиниң кут-сүнезинин кыйгырып, аарыг кижини олуртуп алгаш, долгандыр каккылап, кут-сүнезин эглип келди, аарыг адырлып, салдынып тур, амы-тын алдынган, ам ажырбас деп алганып турар. Сөөлзүредир олурган улусту долгандыр төөрек октаар. Кымче кандыг-бир чүве хор салып турар эвес ирги бе деп ында олурган улустуң манап олурар чүүлү ол болур. Бир эвес төөрек дүжер болза, ол кижи «төөрек» дээш орбазын хамга тутсуп бээр. Ол каң-кадык дээни ол. Бир эвес «уйгу» дүжер болза, ол арай сараалыг дээни ол, хам орбазы-биле дүңгүрүн соктагылааш, катап ол кижиже төөрек октаар, ынчаар ук кижини долгандыр каккылааш төөрек болгуже октаар.

Хамнап төндүрерде аал коданче хор салып турар өске кандыг-бир хай-бачыт бар бе дээрзин хайгаарап, дашкаар үнүп, өг долгандыр хамнааш кириш келгеш, өг талазы-биле чүү болуп турарын алганып доозары-биле сериир. Сериирде дүңгүрүн соктаарын чоорту оожумнадып чоруй, дүңгүрнүң (эриин) кыдыын орба кыдыы-биле соктай бээрге, ында кол улуг улус дүңгүрнү, орбаны, тонну, бөрттү хамдан хүлээп алгаш, дүңгүр хавынга савалааш, дөрже чүък талазында аптара кырынга, хана бажынга азып каар. Хам серээн соонда ында олурган улус хам-биле кады чемненип эгелээр болгаш хамның чораан чоруунуң дугайында чугаазын дыңнаар. Аарыг кижи дыңнап олурда, багай-согай чүве чугаалавас, а ооң аарый берген чылдагаанын, ам аарыгның оон шуут адырлып салдынганын, аарыг кижи дораан сегий бээрин чугаалап доозар боор чүве.

Серен МОНГУШ.
Башкылал ажылының хоочуну.
Сесерлиг суур.

Сонуургактарга

БЕШ ИЙИС

Италияның Павия хоорайының 27 харлыг чурттакчызы Франческа Мазелла Лиотти чоокта чаа беш ийисти — үш оол, ийи кыс уругну божаан. Ийистерни ол бир ай бурунгаар элекке божупкан, ынчалзажок эмчилерниң дузазы-биле чаштарның иениң кадыының байдалы эки.

2,5 МИЛЛИОН ЧЫЛДЫГ БАЛДЫ

Заирниң чөөн можузунга эртемденнер базырыктардан казыышкыннар үезинде ыяш балдыларны тыпкан. Тускай эртемниглерниң шинчилеп көргенин ёзугаар алырга, ол балдыларны 2,5 миллион чыл бурунгаар дириг амытаннарның эъдин, сөөгүн адырарынга ажыглап турган шинчилиг: дириг амытаннарның хөй сөөктериниң чанынга од балдылар чыткан.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЧЕЖЕ ПОЧТА БАРЫЛ?

Почтаның Бүгү-делегей эвилели солун медээлерни Швейцарияның Берн хоорайынга парлаан. Амгы үеде делегейде 640 муң почта салбыры бар. Олар чыл бүрүде 170 миллиард ажыг чагааларны ээлеринге чедирип турар.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Чарлалдар самбыразы

ТВ

ФЕВРАЛЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.00 «Эртен». 8.35 Концерт. 9.20 «Төрээн чуртуңга мөгей...» 10.25 «Чер хемчээкчизиниң үелери». Үш сериалыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 11.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00—12.20 Медээлер.

• • •

14.30 «Бо силерге херек бе?» 14.45 «Садыг одуруу». 15.00 Телефильм. 15.20 Тыныгарылга гимнастиказы. 15.35 «Каттырып чоруур кижи». Үш сериалыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.50 Уругларның музыка клуву. 17.30 Чемпионнар-биле кады. 17.45 Делегей телемарафонунга уткуштур. 18.00 «Альбом». 19.00 Мультфильм. 19.10 Досье. 19.40 «Чер хемчээкчизиниң үелери». Үш сериалыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 20.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 21.00 Медээлер. 21.20 «Кинопанорама». 22.35—23.40 Хөглүг программа.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Хостуг үеде. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.35 Осетияның аныяк чурукчулары. 10.50 Граф Т. М. Толстой-Милославский. 11.35 Барыын Сибирь студиязының фильмнери. 12.25 Аът театры. 13.25 Россияның болгаш Чөөн Европаның чурттарының кады алкылдажылгазының дугайында. 13.45 Тараачыннар айтырыы. 14.00 «Бизнесмен-91». 18.05 Т. Ин. Ко.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Айтырыглар болгаш харыылар». 18.50 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.20 Байырывысты хүлээп алыңар. 19.35 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Хүннүң-не байырлал. 21.25 Реклама. 21.35 Россия телевидениези болгаш РИА ТВ-зи көргүзүп тур. 00.00 Медээлер. 00.20 Реклама. 00.25—02.00 Россия телевидениези болгаш РИА ТВ-зи көргүзүп тур.

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Күрүнениң 1982 чылдың иштики ойнаашкынныг чээлизиниң облигацияларын садып алырын болгаш садарын, а ол ышкаш ооң ойнаашкын тиражын эрттирерин 1992 чылдың февраль 20-ден соксаткан.

1982 чылдың чээлизиниң облигацияларын Россияның иштики ойнаашкынныг чээли облигацияларынга 1992 чылдың октябрь 1-ден 1993 чылдың октябрь 1-ге чедир курс өртээ төлевейн орнаар.

1982 чылдың чээлизиниң облигацияларының ээлеринге 1992 чылдың январь 1-ден 1993 чылдың октябрь 1-ге чедир чылда 9 хуулуг орулганы төлээр.

1982 чылдың чээлизиниң облигацияларын 1992 чылдың октябрь 1-ден эгелеп күрүнениң өске-даа хевирниң үнелиг саазыннарынга, а ол ышкаш Россияның ажаалда банкызының үнелиг саазыннарынга орнап азы салыышкыннар саннарынче кийир санап болур.

1982 чылдың чээлизиниң ооң мурнунда болган тираждарының талазы-биле ойнап алыышкыннарны күштүг боол турар чурум ёзугаар төлээр.

МАРГЫЛДААЖЕ ЧАЛАП ТУР

Профэвилелдерниң спорт ниитилелдериниң Тыва Республика чөвүлели, «Тиилелге» совхозтуң администрациязы болгаш профкому, Кур-Чер суурнуң хөй-нийти организациялары 1992 чылдың март 7-де Кур-Чер суурга совхозтуң малчыны, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **В. О. ЯҢЧАТТЫҢ** шаңналы дээш **хаак маргылдаазын** (эр улус 20 км-ге, херээженнер 10 км-ге чаржыр) эрттирер. Эгелээри — 11 шакта.

Маргылдаага 1-5 черлерни ээлээннерге совхозтуң администрациязының акша шаңналдарын тыпсыр.

Маргылдаанның өскээртен кээр киржикчилерин чурттаар чер, аъш-чем-биле хандырар.

Маргылдааже чалап тур бис.

Чөвүлелдиң Кызылда 3-29-90, 3-29-57 телефоннарынче долгап болур.

Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозтуң профкомунуң төгерик таңмазы читкенин-биле ону күш чок деп санаар.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 25-те

«НАЙЫРАЛ»: «Здравия желаю!» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10. Видеозал: «48 часов» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шина — королева джунглей» 13.20, 15.40, 18.00 шактарда.

Тываның хереглекчилер эвилелиниң Тудуг-монтаж эргелелиниң коллективи болгаш профкому тудуг инженери

Маадыр Дандар-оолович
САРЫКАЙНЫҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илереттейлеп тур.

КАЙДА СЕН, «КАҢ-КЫС»?

Тываның ном үндүрер черинге чогаалчы В. Серен-оолдуң «Каң-кыс» деп шүлүктээн тоожу тому үнгенин солуннарга болгаш радио, телевидениеге чарлады. А мен ам-даа төндүр номчуваадым, чүгле Кызыл—Чадаана автобузунга бир кыстан ачылап, кезек көрдүм. Солун ном болду. Чүгээр номнарны чүге эвээш кезектерге үндүрер чоор? Ном чүгле 10 муң экземпляр тираждыг чорду. Ам арта тыва, орус дылдарга номга хензиг тираж-тыр. Бистиң институтка эккээр болза, бир кижи 3-4-түг ап алыр, ол-ла-дыр.

«Каң-кыс» найысылал садыгларында чок ийин. Чүгле номчаан кижилер кижиге адаарганчыг кылдыр чугаалаар боор-дур. Херек чок черлерде чыдып турар-даа чадавас. Ынчангандa ном садыының чери дилеп, чагыдып болбас чүве бе? Бо чылын М. Кенин-Лопсанның «Хам алгыштары», К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» база «Тыва маадырлыг тоолдарның» ийиги тому үнерин тематиктиг пландан номчудум. Олар база дүрт дээр ирги бе? Кандыг-бир хемчеглерден ап оочурларга бижитсе чүл? Тыва дылда номнарга сонуургал дыка улгаткан болдур ийин. Тыва чогаалчыларының тускай ном садыгжыгаазы турул болгу дег.

Каң-кысты кавычка чокка бижээним дээш эпчоксунмаңар. Каш чыл эртерге, Каң-кыстар элдерли бээр. Канчап Чойганмаалар, Алимаалар, Артыштар, Азияналар ындыг аттар чогаалдарга парлаттынган чылда тыптыш келгилээн деп. Кызылда ийи-үш-даа төрелим бажыынга «Каң-кысты» сураглап кирдим. Чок боордур. «Көдээ төрелдер тыва ном арттырар эвес» деп, харын дыңнап артып каар сен. Тускай садыг турган болза, номчуттунган номнар дужааттынна берги дег. Кайда сен, «Каң-кыс»?

Өлчей МОНГУШ.
Кызылдың башкы институдунуң студентизи.

Күрүне шаңналының лауреады

ЫЛАП-ЛА ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

«Тожуну көрбээн кижи — Тываны көрбээни ол» деп чечен сөстерни чүгле бойдуска хамаарыштыр ажыглап чаңчыга берген болгай бис. А херек кырында бо сөстерниң утказы оон делгем. Тожунуң онзагай амыдыралының бүгү талалары-биле тудуш болгу дег. Ырак-узак кызыг черде чурттап чоруур онзагай мергежилдиг тожу кижиниң амыдыралын бүдүн Тываның чону чоокка чедир-ле шоолуг-ла эскербейн келген деп болур.

Тожунуң чараш бойдузун карак-биле көөрү-биле кызыгаарланмайн, ооң чонунуң хүн бүрү амыдыралынче чүрек-биле ээ көрнүрү негеттинип келгендир деп бодалды бүгүдеге журналистиң чидиг демиржүүү сагындырып, хөй-нийтиниң дүвүрелин оттурган. Ол ылап-ла Тожуну чүрээ-биле көрген кижи ол. Ындыг көрүжүн ол өскелерге база дамчыдып шыдаан-даа.

«Өдүген: социал айтырыглар. Амыдыралдың арыннары» деп нийти аттыг сөөлгү үш-дөрт чылдар дургузунда «Шын» солунунуң арыннарынга үнген бөлүк материалдары дээш журналист болгаш чогаалчы Чооду Кара-Күскеге публицистика талазы-биле «Тыва Республиканың күрүне шаңналының лауреады» деп хүндүлүг атты тывыскан. К. Чооду бо бедик шаңналга ылап-ла төлептиг болган. Чүге дизе ол амгы үениң эң-не чидиг социал айтырыгларының бирээзи ивижилерниң ажыл, амыдыралын шынныы-биле бижип, оларның бергелеринге хөй-нийтиниң кичээнгейин хаара тудуп, бүдүн Тожу чонунуң салым-хуузун шиитпирлежип эгелээн.

Автор ук материалдарын «Ивижилерниң күзели», «Ивижилерниң идегели», «Ивижилерниң негелдези», «Ивижилерниң хомудалы», «Ивижилерниң кыжкызы»... деп эгелер-биле бөлүктээш, сагыш-сеткилди доюлдуруп келир социал айтырыгларны тургускан. Ол херек өйген айтырыглар чүгле ивижилерни-даа эвес, харын бүгүдени бодандырып келири-биле үнелиг.

Тываның эң-не байлак булуңунда чурттап чоруур кижилер чүге ындыг түреңги, чаржынчыг амыдыралдыгыл? Тус черниң чурттакчылары чүге бодунуң черинге ёзулуг ээ болуп шыдавазыл? Колониалдыг системаның резервацияларындан ылгал бар бе? Соңгу чүктүң ивижилериниң амыдыралы чүге ындыг эвезил? Төтчеглекчилерни кым харыысалгадан хостап, бажын эттендирип турарыл дээн чижектиг айтырыглар номчукчу кижиниң бажынга чайгаар-ла кирип, чөгел, килеңни хайындырып кээр кылдыр тургустунган.

Бо аарышкылыг айтырыгларны автор дөрт салбаал-даа болза, ооң бодунуң караа-биле көрген, дириг херечилериниң аттары, чугаалары, фото-чуруктары-биле бадыткаттынган, фактылары кандыг-даа хоозун суртаалдан артык бүзүренчиг болгаш дээштиг чепсек болган.

Автор чүгле бижилге-биле кызыгаарлаттынмаан, харын дыка хөй боттут дузаны Тожу улузунга республиканың удуртукчуларын дамчыштыр чедирип турарын моон мурнунда үнген солуннардан номчаан бис. К. Чооду төтчеглекчилер-биле каш удаа судтажып-даа турган, мурнунга салган сорулгазын чаңыш-сыныш чок, ара кагбайн эзизинге чедирген. Ол чүгле быжыг хамааты турушка артып, ёзулуг журналистиң адынга ээ болганы өөрүнчүг.

К. Чооду журналистиң амыр-дыш чок үүлезин бүдүрбүшаан, чогаалчы сорулгазын база утпаан. Документалдыг бадыткалдардан аңгыда, чогаалдың уран-чечен аргаларын база элдээрти ажыглаан. Ынчангаш чечен чогаалдың эң-не шалыпкын, дээштиг уран-чечен публицистиг очерк жанрын шилип алганы база таварылга эвес.

Автор бодунуң чогаалының дөрт киржикчизи. Ооң кижилер-биле харылзажып билири, бичии-ле чүвени эскерип каар хайгаараачалы чогаалды диригжидип, публицистиг шынарын кийрип турар. Уран-чечен публицистиг очерк болган соонда бо чогаалда авторнуң тургусканы бир мөзүлеш овур-хевирлер база улуг черни ээлеп турар. Чижээ, ивижилерниң биче сеткилдиг, ажылгыр, шыдамык, шала шириин онзагай аажы-чаңы номчукчунуң бо бөдүүн ажыл-ишчи кижилерге хүндүткелин чайгаар ла чаалап ап, а кажар оптуг, чазыт-чилби төтчеглекчилерниң чеснинчиг бүдүжү бүгүдени кайгадып, бужургандырып, килеңнедип кээр кылдыр көргүскен. Шак мындыг амыдыралда херек кырында бар кижилерниң овур-хевирлерин дамчыштыр, удурланыжылга аргазы-биле күштелдирип тургаш (ивижилер-төтчеглекчилер, тыва ивижилерниң амыдыралы — Соңгу чүктүң ивижилериниң амыдыралы) автор ёзулуг-ла социал портреттерни тургускан.

Очеркте кижилерниң портреттери, бойдус чурумалдары, орук демдеглелдери дээн чижектиг уран-чечен аргалар таарымчалыг чергележип, болуушкуннарның хайныышкыны чоорту күштелзе-күштелзе «Ивижилерниң кыжкызы» деп эгеде ёзулуг-ла кульминациязынга чедер. Амыдыралдың тургусканы чөрүлдээниң чештинилгези амдызында чүгле Соңгу чүктүң ивижилериниң күзел ышкаш магалыг ажыл-амыдыралын көргүскен дедиелге-биле доостур. Чогаалдың утказының амыдыралчызы, тургузуунуң бодамчалыы аңаа онзагай шынарны кийрип турар.

Ук очерктиң дылы бөдүүн, чедиңгир, каас-коя артык сөстер-даа чок. Өөредиг-суртаал азы кыжырыг, бардамнаашкын хөөнү-даа чок, оожум-топтуг, төлептиг аян-биле бижиттингенинден улам дээштиг боол, ёзулуг-ла уран-чечен публицистиг очерк стилинге дүгжүп турар.

Бо очеркти тускай ном кылдыр үндүрер деп тураары база чөп. Оон аңгыда, кижи бодаарга, ону орус дылга очулдурары база чугула хире. Чүге дээрге ында көдүргүнген айтырыглар чүгле тываларга хамааржыр эвес-ле болгай. Бо хире каржы хажыдыышкыннар фактылары шупту кижилерни бодандырар ужурлуг. Ийи талалын билиишкини чокта, чаңгыс тала чеже-даа кыжкырар болза, эки түңнел үнмес. Ук ужуру харын чаңгыс талалаашкын, национал нигилизмниң хоочураан аарыы мындыг байдалга бисти эккелгени чажыт эвес апарган.

Очерктиң изи-биле Тожунуң амыдыралында чаартылгалар болуп турары өөрүнчүг-дүр. Ындыг-даа болза олар чүгле эгези дээрзи билдингир. Ынчангаш автор бо очеркти уламчылап бижиири күзенчиг. Чидиг айтырыглар көдүртүнген-дир, а ам оларга харыыны бээрин, четпестерниң үнген дөзүн ам-даа хандыр шинчилээрин, бергелерден уштунарының аргаларын дилээрин амыдырал негеп келген. Автор ам ивижилерниң иштики делегейинче кирип, оларның онзагай аажы-чаңын, чаңчылдарын, аас чогаалын, уран чүүлүн, төөгүзүн дамчыштыр социал айтырыгларны шиитпирлээрин база күзенчиг.

Кайгамчык чараш бойдустуг тожу чер, ооң солун төөгүлүг, чидии бар чыдар ажыктыг мергежилдиг кижилери Тываның ховар дээн үнелиг эртине-байлаа боол артар ужурлуг. Өдүгенниң өткүт үнүүн болчукчузу чоннуң болгаш чазактың деткимчезин ап, бедик шаңналды алганы дээрге бүгү ивижилерниң байырлалы, оларның келир үеде тиилелгелеринге хөй-аът кириичизи болбастың аргазы чок. Ынчангаш К. К. Чоодуга, бүгү Тожу чонунга база ол ышкаш авторну шаңналче идип үндүрген «Шын» солун редакциязының коллективинге номчукчуларның өмүнээзинден өөрүп четтиргенимни илередир ужурлуг мен.

Зоя САМДАН.
Эртемден.

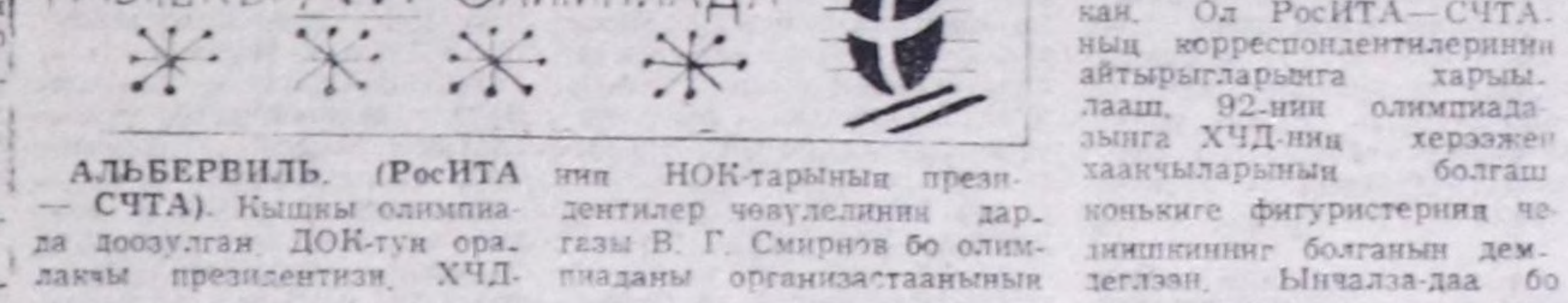

АЛЬБЕРВИЛЬ. (РосИТА — СЧТА). Кышкы олимпиада доозулган ДОК-туң оралакчы президентизи, ХЧД-ниң НОК-тарының президентилер чөвүлелиниң даргазы В. Г. Смирнов бо олимпиаданы организастаанының кажангызындан артык бедик деңнелдиин онзалап айыткан. Ол РосИТА—СЧТА-ның корреспондентилериниң айтырыгларынга харыылааш, 92-ниң олимпиадазынга ХЧД-ның херээжен хаакчыларының болгаш конькиге фигуристерниң чедиишкиниг болганын демдеглээн. Ынчалза-даа бо удаада конькичилер чаңгыс-даа шаңнал чок ээп чангаңнар.

Оон-биле холбаштыр оралакчы президент дыка хөй тренерлерниң болгаш спортсменнерниң арга-мергежилиниң четпес болганын бо олимпиада база илереткен — дээн. Өске чурттарның командаларындан Норвегияның спортчуларының бо удаада дыка бедик көргүзүглерни чедип алганын В. Г. Смирнов айыткан. Мурнундагы олимпиадага бо чурттуң теләэлекчилери чаңгыс-даа алдын медаль ап чадап каан болгай. Ам олар хары угда чеди алдынны шаңналга алыр аргалыг болган.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

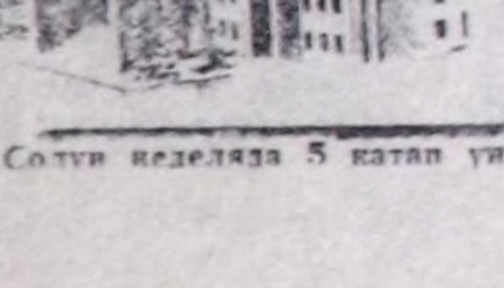

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели «Шын» солуннуң редакция коллективи

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98;
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт 3-34-57, 3-41-23
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-39 3-34-98;
☐ корректорлар — 3-34-19
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуну, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамы. Тиражы 29045 экз. Чагыг № 37.